

บทที่ ๓

ปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยจะกล่าวถึงความหมายของความเป็นสาเหตุ หลักความเป็นสาเหตุ ลักษณะของความเป็นสาเหตุ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล และธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ ต่อจากนั้นจึงสรุปแนวคิดเรื่องปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นลำดับสืบไป

๓.๑ ความหมายและหลักความเป็นสาเหตุ

ในส่วนนี้จะได้อธิบายถึงความหมายของความเป็นสาเหตุในปฏิจจสมุปบาท และการแบ่งปฏิจจสมุปบาทออกเป็น ๒ หลักใหญ่ ๆ คือ หลักทั่วไปและหลักเฉพาะ หลักปฏิจจสมุปบาทจัดเป็นหลักความเป็นสาเหตุ คือ หลักทั่วไปจัดเป็นหลักความเป็นสาเหตุทั่วไป (The General Principle of Causation) ส่วนหลักเฉพาะจัดเป็นหลักความเป็นสาเหตุเฉพาะ (The Special Principle of Causation) ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ ความหมายของความเป็นสาเหตุ

คำว่า ความเป็นสาเหตุ หมายถึง การที่สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอีกสิ่งหนึ่ง ได้แก่ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในปฏิจจสมุปบาทสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไร คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ (ความเศร้าโศก) ปรีทเว (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท

อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทาน

จึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ
ปริเหวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการ
ฉะนี้^๑

จากพุทธพจน์ดังกล่าว จะเห็นว่าพระพุทธรองค์ทรงอธิบายปฏิจจสมุปบาทว่าหมายถึงการ
ที่ปฏิจจสมุปป็นธรรมอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิจจสมุปป็นธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือ อวิชชาเป็น
ปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายความหมายของปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า คำว่า ปฏิจจสมุปบาท มัน
เล็งถึงอาการที่เมื่อสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย ทำให้สิ่งใหม่เกิดขึ้น นี่คือปฏิจจสมุปบาท... คืออาการที่เหตุได้ทำ
ให้ผลเกิดขึ้น นี้เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท^๒ กล่าวคือ ปฏิจจสมุปบาทจะหมายเอาอาการที่สิ่งหนึ่งเป็น
ปัจจัยให้เกิดอีกสิ่งหนึ่ง เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นต้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายความหมายของปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า หมายถึง
การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม การที่สิ่งทั้งหลายอาศัย
กัน ๆ จึงเกิดมีขึ้น^๓ การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา มีองค์คือหัวข้อ ๑๒ ได้แก่ เพราะ
อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เป็นต้น^๔

จากความหมายของปฏิจจสมุปบาทดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่าเป็นสาเหตุ
ในปฏิจจสมุปบาทหมายถึงการที่สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอีกสิ่งหนึ่ง สิ่งหนึ่งในที่นี้หมายถึงปัจจัยหลักที่
เป็นตัวก่อให้เกิดผล แต่ปัจจัยหลักก็ใช้ว่าจะดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง ยังต้องมีปัจจัยร่วมอื่น ๆ มาสนับสนุน
ในการเกิดผลหนึ่ง ๆ ต้องอาศัยทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วม ผลจึงจะเกิดขึ้นได้

คำว่า “ปัจจัย” หมายถึง “เครื่องเกื้อหนุน” หรือ “สิ่งเกื้อหนุน” หมายความว่าเกื้อหนุน
สรรพสิ่งให้เกิดขึ้นตั้งอยู่และเปลี่ยนแปลง เหตุที่ให้ความหมายของปัจจัยว่า “เครื่องเกื้อหนุน” ก็เพื่อ
แสดงให้เห็นว่า การเกิดขึ้นตั้งอยู่และเปลี่ยนแปลงของสิ่งหนึ่งย่อมต้องอาศัยปัจจัยหลายอย่างเกื้อหนุน^๕
เช่น ทุกข์เกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยปัจจัยหลายอย่างนับตั้งแต่อวิชชาจนถึงชาติ ชรา มรณะ และเหตุที่
ให้ความหมายของปัจจัยว่า “สิ่งเกื้อหนุน” ก็เพื่อแสดงให้เห็นปัจจัยที่เป็นตัวหลักตัวหนึ่งที่เกื้อหนุนอย่าง
สำคัญ แต่ในความเป็นจริงแล้วปัจจัยหลักตัวนั้นก็ใช้ว่าจะดำรงอยู่ได้โดด ๆ ตามลำพัง คงยังมีปัจจัยตัว
อื่น ๆ เข้ามาช่วยสนับสนุน เช่น เวทนาเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดตัณหา แต่เวทณาก็ใช้ว่าจะดำรงอยู่ได้

^๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๓.

^๒ พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยตา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๔๗๕-๒๗๖.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๔๘), หน้า ๓๔๐.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์** (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๙๓.

^๕ บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจสมุปบาท กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๗๑.

โศด ๆ ตามลำพัง เวทนาต้องมีปัจจัยตัวอื่น ๆ เข้ามาช่วยสนับสนุน ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ

ในการเกิดผลหนึ่ง ๆ ต้องอาศัยปัจจัยหลากหลาย ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้นบางตัวเป็นปัจจัยหลัก แต่บางตัวเป็นเพียงปัจจัยร่วม ด้วยเหตุนี้ ปัจจัยจึงมีอยู่ ๒ ประเภท คือ

๑) ปัจจัยหลัก หมายถึง ปัจจัยที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง หากไม่มีปัจจัยตัวนี้ ผลที่ว่ามันจะไม่มีทางเกิดขึ้นได้เลย ไม่ว่าจะทำอย่างไรก็ตาม เช่น อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป เป็นต้น ในกรณีนี้ อวิชชาถือเป็นปัจจัยหลักสำหรับการก่อให้เกิดสังขาร สังขารถือเป็นปัจจัยหลักสำหรับการก่อให้เกิดวิญญาณ วิญญาณถือเป็นปัจจัยหลักสำหรับการก่อให้เกิดนามรูป

๒) ปัจจัยร่วม หมายถึง ปัจจัยต่าง ๆ ที่รวมกันเข้าแล้วช่วยให้ปัจจัยหลักสามารถก่อให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทน เป็นต้น ในกรณีนี้ ตัณหาเป็นปัจจัยหลักสำหรับการก่อให้เกิดอุปาทน แต่ตัณหาก็คงจะดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง ตัณหาต้องมีปัจจัยอื่น ๆ มาสนับสนุน ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ปัจจัยเหล่านี้เป็นปัจจัยร่วมที่มาสสนับสนุนตัณหาเพื่อให้ตัณหาสามารถก่อให้เกิดอุปาทนได้

จะเห็นว่าพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้สอนเรื่องปัจจัยเดียว-ผลเดียว แต่สอนว่าปัจจัยที่ทำให้เกิดผลนั้นมีหลากหลาย ซึ่งในจำนวนปัจจัยเหล่านั้นก็มีทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วม ปัจจัยเหล่านี้แหละเมื่อรวมกันเข้าแล้วสามารถทำให้ผลเกิดขึ้นได้ ปัจจัยมีความสามารถในการช่วยอุปการะ (สันติ) อยู่ ๓ อย่าง คือ (๑) ชนกสันติ ความสามารถในการช่วยอุปการะทำให้ผลเกิดขึ้น (๒) อุปถัมภกสันติ ความสามารถในการทำให้ผลดำรงอยู่ (๓) อนุपालกสันติ ความสามารถในการช่วยอุปการะด้วยการรักษาผลให้ดำเนินไปได้อย่างสม่ำเสมอ^๖ จะอย่างไรก็ตาม ไม่ได้หมายความว่าปัจจัยตัวเดียวหรืออย่างเดียวยังมีความสามารถครบทั้ง ๓ อย่าง ปัจจัยบางตัวอาจมีความสามารถเพียงอย่างเดียว ในขณะที่ปัจจัยบางตัวมีความสามารถ ๒ อย่าง

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า ความเป็นสาเหตุ หมายถึง การที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไป การที่ผลจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยปัจจัยหลากหลาย ทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วม ปัจจัยเหล่านี้รวมกันเข้าแล้วสามารถทำให้ผลเกิดขึ้นดำรงอยู่และดำเนินไปได้

๓.๑.๒ หลักความเป็นสาเหตุ

พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะว่า โลกเกิดขึ้นเพราะอาศัยการประชุมแห่งเหตุปัจจัย การประชุมแห่งเหตุปัจจัยไม่ใช่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ แต่ดำเนินไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิจจสมุปบาท (Dependent Origination) เป็นหลักธรรมสำคัญมาก มีพุทธพจน์รับรองว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้

^๖ พระไตรปิฎกแก่นธรรม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระอภิธรรมปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๘๑๘.

นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท”^๗ หลักปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้มี ๒ หลักด้วยกัน คือหลักทั่วไปที่ให้ตัวบท และหลักเฉพาะที่แจกแจงหัวข้อธรรม หลักทั่วไปนั้นใช้ได้กับทุกสิ่งในจักรวาล ทำให้นักวิชาการทางด้านพุทธศาสนาส่วนใหญ่เห็นว่าหลักทั่วไปกับหลักเฉพาะนั้นต่างกันตรงที่หลักทั่วไปเป็นหลักความเป็นสาเหตุทั่วไป (The General Principle of Causation) ส่วนหลักเฉพาะเป็นหลักความเป็นสาเหตุเฉพาะ (The Special Principle of Causation)^๘ เพราะใช้ได้เฉพาะกับสิ่งมีชีวิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งชีวิตมนุษย์ แต่ละหลักแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนแรกแสดงสภาวะการเกิดเรียกว่าสมุทัยวาร ส่วนหลังแสดงสภาวะการดับเรียกว่านิโรธวาร

๓.๑.๒.๑ หลักความเป็นสาเหตุทั่วไป

ในพระสูตรหลายสูตรของสังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระพุทธเจ้าจะตรัสหลักทั่วไปหรือหลักความเป็นสาเหตุทั่วไปบนอยู่กับปฏิจจสมุปบาทแบบประยุกต์ เช่น ในทุติยทสพลสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้”^๙ แต่นักวิชาการนิยมแยกมากล่าวเฉพาะจึงคัดมากล่าวเฉพาะหลักทั่วไป หลักทั่วไปเป็นหลักที่อธิบายกระบวนการเกิดดับของสรรพสิ่งในโลกทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต โดยไม่ระบุหัวข้อธรรม มีตัวบท (Formula) ดังนี้

- ก. เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
- ข. เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี
เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป”^{๑๐}

“สิ่งนี้” ในข้อความแรกหมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นสาเหตุ ส่วน “สิ่งนี้” ในข้อความหลังหมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นผล หลักทั่วไปเพียงแต่บอกกว้าง ๆ ว่า ถ้าสิ่งใดสิ่งหนึ่งจะเกิดขึ้นต้องมีสาเหตุสนับสนุน โดยไม่มีการระบุลงไปว่าสิ่งนั้นคืออะไร และสาเหตุนั้น ๆ ประกอบด้วยอะไรบ้าง ตัวบทนี้เขียนเป็นประโยคสัญลักษณ์ได้ดังนี้^{๑๑}

- ก. เมื่อมี ก. ก็มี ข.
เพราะ ก. เกิดขึ้น ข. จึงเกิดขึ้น

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^๘ ดูรายละเอียดใน สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในอภิปรัชญา, (คณะอักษรศาสตร์ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๓๙๘.

^๙ ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๒/๓๙.

^{๑๐} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘., ส.น. (ไทย) ๑๖/๓๓/๓๙. ฯลฯ

^{๑๑} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธศาสนากับปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๑๑๔.

ข. เมื่อไม่มี ก. ก็ไม่มี ข.

เพราะ ก. ดับ ข. จึงดับ

ข้อความทั้งสี่นี้มีความสืบเนื่องต่อกันและกัน เป็นข้อความที่แสดงถึงทัศนะพื้นฐานในการมองสรรพสิ่งของพุทธศาสนาว่า อะไรก็ตามที่เกิดขึ้นเพราะสาเหตุ (ดังข้อความที่ว่า เมื่อมี ก. ก็มี ข. ในที่นี้เราถือว่า ข. เป็นผลสืบเนื่องมาจาก ก. หรืออีกนัยหนึ่ง ก. เป็นสาเหตุของ ข.) สิ่งนั้นๆ เราอาจยืนยันได้ว่า หากสาเหตุของมันไม่มี มันจะไม่มีทางเกิดขึ้นอย่างที่เราเห็นนั้นได้อย่างเด็ดขาด (ดังข้อความที่ว่า เมื่อไม่มี ก. ก็ไม่มี ข. เมื่อ ข. เป็นผลของ ก. หรืออีกนัยหนึ่ง เมื่อ ก. เป็นสาเหตุของ ข. เราก็อาจยืนยันได้ว่า ในกรณีที่ ก. ไม่เกิด ข. ย่อมไม่มีทางเกิด)^{๑๒} ดังนั้น จะเห็นว่า สาระสำคัญของหลักทั่วไปก็คือ ถ้ามีสาเหตุ ก็มีผล ถ้าไม่มีสาเหตุ ก็ไม่มีผล ซึ่งเท่ากับแสดงว่า ผลทุกอย่างต้องมีสาเหตุ แต่อาจมีผู้สงสัยว่า เนื้อหาของหลักทั่วไปนี้แสดงด้วยว่า สาเหตุทุกอย่างทำให้เกิดผล ใช่หรือไม่ ตอบว่าไม่ใช่ เพราะเมื่อดูตามบริบทที่ตรัสหลักทั่วไปคือปัจจัยหรือปัจจัยการ ๑๒ มีวิชาเป็นต้นแล้ว จะเห็นว่าสาเหตุที่ตรัสถึงในหลักทั่วไปนี้มุ่งไปที่สาเหตุชนิดจำเป็น (necessary cause) คือสาเหตุที่ขาดไม่ได้สำหรับการเกิดของผล แต่จะเกิดขึ้นจริงหรือไม่ ต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขคือสาเหตุประกอบหรือสาเหตุอื่นที่มาสนับสนุน เช่น เวทนาเป็นสาเหตุให้เกิดตัณหา ตัณหาจะเกิดไม่ได้ถ้าไม่มีเวทนา แต่เวทนาจะทำให้เกิดตัณหาได้หรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับว่าในขณะนั้นผู้แสวยเวทนามีสติและสัมปชัญญะกำกับอยู่หรือไม่ ถ้ามี เวทนาจึงทำให้เกิดตัณหาไม่ได้ แต่ถ้าไม่มี เวทนาจึงทำให้เกิดตัณหาได้^{๑๓}

หลักทั่วไปหรือหลักความเป็นสาเหตุทั่วไปครอบคลุมสังขตธรรมทั้งหมด อันได้แก่ ชันธห้าหรือปรมัตถธรรมสาม คือ จิต เจตสิก และรูป เมื่อเทียบเคียงหลักทั่วไปกับหลักไตรลักษณ์ เราจะพบว่า ไตรลักษณ์ครอบคลุมสังขตธรรมทั้งปวง ในเมื่อสังขตธรรมต้องเกิดขึ้น แปรปรวน และดับสลายไปหรือเปลี่ยนแปลงไปตามกฎไตรลักษณ์ ความเป็นไปดังกล่าวของสังขตธรรมก็ต้องเป็นไปตามปัจจัยด้วย เพราะมีฉะนั้นจะกลายเป็นเกิดโดยบังเอิญซึ่งขัดกับการปฏิเสธเรื่องอิจจังสมุปบันนิภาวที่ถือว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นโดยบังเอิญคือไม่มีเหตุ จะอย่างไรก็ตาม หลักทั่วไปก็ไม่ได้มีแก่สิ่งที่เบื้อนสังขตธรรมคือพระนิพพาน พระนิพพานเป็นสิ่งที่ไม่ได้อยู่ภายใต้ขอบเขตของหลักทั่วไปเพราะพระนิพพานนั้นไม่เกิด ไม่ถูกสร้าง และไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง^{๑๔}

เนื่องจากว่าหลักทั่วไปหรือหลักความเป็นสาเหตุทั่วไปนี้พระพุทธเจ้าตรัสเอาไว้ไม่ละเอียดนักคิดในพุทธศาสนายุคหลัง ๆ ที่เรียกว่าพระอรรถกถาจารย์จึงได้แต่งตำราอธิบายหลักทั่วไปให้ละเอียดออกไปอีก หลักทั่วไปนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าธรรมนิยามหรือนิยาม ในอรรถกถาแห่งที่ขนิภาว พระอรรถกถาจารย์ได้จำแนกนิยามไว้ ๕ ประการ คือ (๑) อุดุนิยาม คือกฎธรรมชาติส่วนที่เกี่ยวกับวัตถุที่ไม่มีชีวิต (๒) พินนิยาม คือกฎธรรมชาติส่วนที่เกี่ยวกับสิ่งมีชีวิต (๓) จิตนิยาม คือกฎธรรมชาติเกี่ยวกับกลไกการทำงานของจิต (๔) กรรมนิยาม คือกฎการให้ผลของกรรม และ (๕) ธรรมนิยาม คือ

^{๑๒} สมภาร พรหมทา, “กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๘๐

^{๑๓} วชิระ งามจิตตเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๗๙.

^{๑๔} สรุปรจาก วชิระ งามจิตตเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๗๓-๑๗๖.

กฎใหญ่ที่ครอบคลุมกฎทุกกฎ กล่าวคือ นิยาม ๔ ข้อย่างต้น รวมทั้งปฏิเสธสมุปบาทแบบประยุกต์ และอริยสัจ ๔ เป็นหลักที่นิรนัยออกมาจากหลักทั่วไปที่เรียกว่าธรรมเนียม^{๑๕}

นิยามทั้ง ๕ ข้อนั้นมีเนื้อหาดังนี้^{๑๖}

๑. อุตุนิยาม มีเนื้อหว่า (๑) วัตถุ (material object) ทุกอย่างมีความสัมพันธ์เนื่องถึงกัน (๒) ระหว่างวัตถุสองชิ้นที่เกี่ยวข้องกันในเรื่องที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล มีระเบียบ ความสม่ำเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน (๓) ภายในวัตถุแต่ละชิ้น มีความเป็นระเบียบ สม่ำเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน (๔) ในโลกแห่งวัตถุ สาเหตุอย่างเดียวกันย่อมส่งผลเหมือนกัน เช่น เมื่อลมพัดกังหันก็หมุน ลมเป็นสาเหตุ ส่วนการที่กังหันหมุนเป็นผล ทุกครั้งที่ลมพัด กังหันจะหมุนเสมอ ความเป็นระเบียบนี้ถูกควบคุมด้วยอุตุนิยาม

๒. พีชนิยาม มีเนื้อหว่า (๑) สิ่งมีชีวิต (organism) ทุกอย่างมีความสัมพันธ์เนื่องถึงกัน (๒) ระหว่างสิ่งมีชีวิตสองหน่วยที่เกี่ยวข้องกันในเรื่องที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล มีระเบียบ ความสม่ำเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน (๓) ภายในสิ่งมีชีวิตแต่ละหน่วย มีความเป็นระเบียบ สม่ำเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน (๔) ในโลกแห่งสิ่งมีชีวิต สาเหตุอย่างเดียวกันย่อมส่งผลเหมือนกัน เช่น เมล็ดข้าวเมื่อนำไปเพาะจะได้ต้นข้าว เมล็ดข้าวคือสาเหตุ ต้นข้าวคือผล ทุกครั้งที่นำเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวเสมอ ความเป็นระเบียบนี้ถูกควบคุมด้วยพีชนิยาม

๓. จิตนิยาม มีเนื้อหว่า (๑) จิตทุกดวงมีความสัมพันธ์เนื่องถึงกัน (๒) ระหว่างจิตสองดวงที่เกี่ยวข้องกันในเรื่องที่ดวงหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกดวงเป็นผล มีระเบียบ ความสม่ำเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน (๓) ภายในจิตแต่ละดวง มีความเป็นระเบียบ สม่ำเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน (๔) ในโลกแห่งจิตสาเหตุอย่างเดียวกันย่อมก่อให้เกิดผลอย่างเดียวกัน เช่น เมื่อมีวัตถุ ก. มากระทบตา จิตรับรู้แล้วจะเกิดอาการ ข. ก. คือสาเหตุ อาการ ข. คือผล ทุกครั้งที่ ก. จะมี ข. เสมอ ความเป็นระเบียบนี้ถูกควบคุมด้วยจิตนิยาม

๔. กรรมนิยาม มีเนื้อหว่า (๑) กรรมกล่าวคือการกระทำที่เกิดจากความตั้งใจทุกอย่างมีผลสนองตอบผู้กระทำเสมอ ยกเว้นกรรมที่ไม่อาจสนองตอบเพราะผู้กระทำความผิดไม่มีตัวตนในสังสารวัฏอีกแล้ว กรรมประเภทนี้เรียกโอสักรรม (๒) กรรมมีสองประเภทคือกรรมดีและกรรมชั่ว กรรมดีย่อมก่อให้เกิดผลตอบสนองดี กรรมช้วย่อมก่อให้เกิดผลตอบสนองชั่ว (๓) ระหว่างกรรมและผลของกรรม มีระเบียบ ความสม่ำเสมอและกฎเกณฑ์ที่แน่นอน กรรมอย่างเดียวกัน กระทำโดยบุคคลที่มีคุณสมบัติเหมือนกัน และกระทำต่อสิ่งที่มีคุณสมบัติเหมือนกัน ย่อมอำนวยวิบากเหมือนกัน เช่น กรรมดีย่อมให้ผลที่ดี กรรมช้วย่อมให้ผลที่ชั่ว กรรมดีและชั่วคือสาเหตุ ผลที่ดีและชั่วคือผล ทุกครั้งที่ทำกรรมดีจะได้รับผลดีตอบสนอง ทุกครั้งที่ทำกรรมชั่วจะได้รับผลชั่วตอบสนอง ความเป็นระเบียบนี้ถูกควบคุมด้วยกรรมนิยาม

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน สมภาร พรหมทา, “กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท”, หน้า ๑๖.

^{๑๖} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗๖-๗๗.

๕. ธรรมเนียม ธรรมเนียมเป็นคำสรุปรวมเอาเนียมทุกข้อทั้งหมดเข้าไว้ด้วยกัน นิยามสี่ข้อข้างต้นรวมอยู่ในธรรมเนียมนี้ ธรรมเนียมเป็นกฎใหญ่ที่ครอบคลุมทุกกฎ ส่วนนิยามสี่ข้อข้างต้นเป็นกฎย่อยที่เกี่ยวกับเรื่องเฉพาะเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ธรรมเนียมมีเนื้อหาว่า “ทุกสิ่งล้วนอิงอาศัยกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล” นิยามสี่ข้อข้างต้นมีเนื้อหาเจาะจงว่า สิ่งนั้นสิ่งนี้อิงอาศัยกันแล้วเกิดปรากฏการณ์เช่นนั้นเช่นนั้น สิ่งเฉพาะที่นิยามสี่ข้อข้างต้นพูดถึงคือ วัตถุที่ไม่มีชีวิต สิ่งมีชีวิต จิต และกรรม สิ่งนี้อาจไม่ใช่สิ่งทั้งหมดที่มีอยู่ในจักรวาล สมมติว่ายังมีสิ่งอื่นอยู่อีก สิ่งเหล่านี้พุทธศาสนาเชื่อว่าย่อมดำเนินไปตามกฎความเป็นสาเหตุและผล ไม่มีอะไรเกิดลอย ๆ โดยไม่มีที่มาและไม่ส่งผลกระทบถึงสิ่งอื่น เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านจึงต้องใส่ธรรมเนียมเข้ามาเป็นข้อที่ห้า อะไรก็ตามที่ไม่ใช่วัตถุ ไม่ใช่สิ่งมีชีวิต และไม่ใช่จิตและไม่ใช่กรรม สิ่งเหล่านั้นย่อมดำเนินไปตามธรรมเนียมนี้ ในหนังสือภาษาอังกฤษ คำนี้มักแปลว่า causality และอีกคำแปลหนึ่งที่พบบ่อยคือ general law of cause and effect^{๑๗}

เนื้อหาของนิยามห้าข้อข้างต้นนี้ ได้กล่าวถึงเฉพาะใจความสำคัญเท่านั้น อาจมีรายละเอียดปลีกย่อยอื่นที่ไม่ได้กล่าวถึงไว้ ขอให้สังเกตว่าเนื้อหาของนิยามทั้งหมดตรงกันอยู่อย่างหนึ่งคือ เชื่อในความเป็นระเบียบ สม่าเสมอ แน่นนอน ระหว่างสิ่งที่ เป็นสาเหตุและสิ่งที่ เป็นผล

หลักทั่วไปหรือหลักความเป็นสาเหตุทั่วไปแสดงให้เห็นว่า การที่สิ่งต่าง ๆ จะเกิดขึ้น ดำรงอยู่และดับไปนั้นต้องมีปัจจัยต่าง ๆ สนับสนุนอุปถัมภ์เสมอ ไม่มีสิ่งใดตั้งอยู่ได้ตามลำพังตนเอง แม้เพียงชั่วขณะเดียว เช่น ในฝ่ายรูป ธาตุ ๔ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น แม้แต่จิตหรือวิญญาณแต่ละขณะก็ต้องอาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้นได้ อาการที่สิ่งต่าง ๆ อิงอาศัยกันเกิดขึ้นนั้นต้องเป็นแบบใดแบบหนึ่งในบรรดาแบบความสัมพันธ์ที่เรียกว่า ปัจจัย ๒๔ อย่าง ตามคำอธิบายในคัมภีร์มหาปัฏฐานแห่งอภิธรรมปิฎก คือ^{๑๘}

๑. เหตุปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุ
๒. อารัมมณปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์
๓. อธิปตียปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอธิบดี
๔. อนันตรปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน
๕. สมันตรปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกันด้วยดี
๖. สหชาติปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน
๗. อัญญมัญญปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน
๘. นิสสยปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัย
๙. อุปนินสยปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง
๑๐. ปุเรชาติปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดก่อน
๑๑. ปัจฉาชาติปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดทีหลัง

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑-๗๒.

^{๑๘} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑-๒.

๑๒. อาสวณปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเสพบ่อยุฯ
๑๓. กัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นกรรม
๑๔. วิปากปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวิปาก
๑๕. อาหารปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอาหาร
๑๖. อินทริยปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอินทริย์
๑๗. ฌานปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นฌาน
๑๘. มัคคปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นมรรค
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการประกอบ
๒๐. วิปยุตตปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการไม่ประกอบ
๒๑. อัตถปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ยังมีอยู่
๒๒. นัตถปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ไม่มีอยู่
๒๓. วิคตปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความปราศจากไป
๒๔. อวิคตปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความไม่ปราศจากไป

๓.๑.๒.๒ หลักความเป็นสาเหตุเฉพาะ

หลักเฉพาะหรือหลักความเป็นสาเหตุเฉพาะเป็นการนำเอาปฏิจลสมุปบาทแบบหลักทั่วไปมาอธิบายกระบวนการเกิดดับของสิ่งมีชีวิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งชีวิตมนุษย์ หลักเฉพาะนี้ไม่อาจอธิบายกระบวนการเกิดดับของสิ่งไร้ชีวิตได้ เพราะว่าสิ่งไร้ชีวิตไม่มีวิญญาณ หัวข้อของหลักเฉพาะมีดังต่อไปนี้

- ก. สมุทยาวาร คือ การแสดงกระบวนการเกิดขึ้นของทุกข์และชีวิตมนุษย์^{๑๙} ดังนี้
- เพราะอริชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
- เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
- เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
- เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
- เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
- เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
- เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
- เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

^{๑๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๓๙๕-๓๙๖.

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภาวจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมี

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้

ข. นิโรธวาร คือ การแสดงกระบวนการดับของทุกข์และชีวิตมุนุษย์ ดังนี้

เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภาวจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้^{๒๐}

พุทธพจน์ดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นกระบวนการของสิ่งที่เป็นสาเหตุและผล ซึ่งเมื่อดูจากพุทธพจน์ในที่อื่นที่แสดงว่าสิ่งเหล่านี้ต่างฝ่ายต่างก็เป็นปัจจัยของกันและกัน เช่น นพกลาปิสูตรที่แสดงว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี^{๒๑} สิ่งทีกล่าวถึงในพุทธพจน์นี้ ๑๒ อย่างต่างฝ่ายต่างก็เป็นปัจจัยแก่กันและกันและหมุนเวียนเป็นวงกลม จึงจัดเป็นวัฏจักรแห่งทุกข์ การยกเอาอวิชชาขึ้นมากล่าวเป็นอันดับแรกในวัฏจักรนี้ก็เพราะเป็นองค์ประกอบสำคัญของวัฏจักรนี้ เนื่องจากอวิชชาซึ่งก็คือโมหะเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สุดที่ทำให้เราเกิดทุกข์ การดับทุกข์จะเป็นไปได้ อย่างสมบูรณ์ก็ต่อเมื่อขจัดอวิชชานี้ได้ นอกจากนั้น ในที่แห่งอื่นพระพุทธเจ้ายังตรัสโดยทรงยกเอาปัจจัย

^{๒๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๓/๑-๖., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๙., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙. ฯลฯ

^{๒๑} ส.นิ. ๑๖/๖๗/๑๓๖.

อื่นขึ้นก่อนก็มี เช่น ในภิกขุสูตรทรงเอาชราภรณ์ขึ้นก่อน^{๒๒} ในภิกขุสูตรทรงเอาชาติขึ้นก่อน^{๒๓} ในโลกสูตรทรงเอาจักขุและรูปขึ้นก่อน^{๒๔} อวิชชาจึงไม่ใช่ปฐมเหตุ (The First Cause) ของปัจจัย ๑๒ อย่าง เพราะอวิชชาที่เกิดจากปัจจัยคืออัสวะ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “อวิชชาเกิด เพราะอัสวะเกิด อวิชชาดับ เพราะอัสวะดับ”^{๒๕} แม้อัสวะก็ไม่ใช่ปฐมเหตุของปัจจัย ๑๒ อย่าง เพราะอัสวะก็เกิดจากปัจจัยหลายอย่าง คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ธรรมเหล่านั้น (โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส) เมื่อมีขึ้นจึงยังอัสวะอันเป็นเหตุแห่งอวิชชาให้มีด้วย และครั้งอัสวะทั้งหลายมีแล้ว แม้อวิชชาก็เป็นอันมีด้วยแท้”^{๒๖} ดังนั้น จะเห็นได้ว่า รูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัย ๑๒ ในหลักเฉพาะเป็นแบบวัฏจักรหรือวงกลม ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย

ปัจจัย ๑๒ นั้น ได้แก่ อวิชชา (ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔) สังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) วิญญาณ (ความรู้แจ้งในอารมณ์) นามรูป (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ รูป) สฬายตนะ (อายตนะภายใน) ผัสสะ (การกระทบ) เวทนา (การเสวยอารมณ์) ตัณหา (ความทะยานอยาก) อุปาทาน (ความยึดมั่น) ภพ (ภาวะการดำรงชีวิต) ชาติ (ความเกิด) และชราภรณ์ (ความแก่และความตาย)^{๒๗} ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ได้กล่าวถึงความหมายของปัจจัย ๑๒ ประการเหล่านั้นไว้ดังนี้^{๒๘}

๑. อวิชชา คือ ความไม่รู้ ไม่เห็นตามความเป็นจริง มี ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. ความไม่รู้ในทุกข์ ๒. ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ๓. ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ๔. ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์)^{๒๙} อวิชชานี้เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร

^{๒๒} ส.นิ. ๑๖/๒๘/๕๕.

^{๒๓} ส.นิ. ๑๖/๓๒/๖๔-๖๕.

^{๒๔} ส.นิ. ๑๖/๔๔/๙๐.

^{๒๕} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๑๐๔/๙๙., พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๘๘๘.

^{๒๖} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๙๖๒.

^{๒๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๗/๕๘., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๒/๕๔๕., ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๓๑.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๒-๘., ดูความหมายเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

^{๒๙} ตามนัยพระอภิธรรม อวิชชามี ๘ อย่าง คือ อวิชชา ๔ นั้น และเพิ่ม ๕. ความไม่รู้ในส่วนอดีต ๖. ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ๗. ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต ๘. ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาท (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๖/๒๘๒.)

๒. สังขาร คือ ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มี ๓ อย่าง ได้แก่ ๑. กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย) ๒. วจีสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา) ๓. จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ)^{๓๐} สังขารนี้เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

๓. วิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ต่างๆ มี ๖ อย่าง ได้แก่ ๑. จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา) ๒. โสตวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู) ๓. ชานาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก) ๔. ชิวหาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น) ๕. กายาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย) ๖. มโนวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)^{๓๑} วิญญาณนี้เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

๔. นามรูป คือ ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรับรู้ของบุคคล ได้แก่ เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) ผัสสะ (ความกระทบหรือสัมผัส) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) นี้เรียกว่านาม มหาภูต ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔ นี้เรียกว่า รูป นามและรูปดังกล่าวนี้เรียกว่านามรูป นามรูปนี้เป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ

๕. สฬายตนะ คือ ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติโดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ มี ๖ อย่าง ได้แก่ ๑. จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) ๒. โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓. ชานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔. ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕. กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖. มนายตนะ (อายตนะคือใจ) สฬายตนะนี้เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ

๖. ผัสสะ คือ การเชื่อมต่อกับความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์ต่างๆ มี ๖ อย่าง ได้แก่ ๑. จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา) ๒. โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู) ๓. ชานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก) ๔. ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น) ๕. กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย) ๖. มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ) ผัสสะนี้เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา

๗. เวทนา คือ ความรู้สึก มี ๖ อย่าง ได้แก่ ๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา) ๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู) ๓. ชานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก) ๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น) ๕. กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย) ๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ)^{๓๒} เวทนานี้เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

^{๓๐} กายสังขาร = กายสัญญาเจตนา (ความจงใจทางกาย) = เจตนา ๒๐ ทางกายวาร (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒) วจีสังขาร = วจีสัญญาเจตนา (ความจงใจทางวาจา) = เจตนา ๒๐ ทางวจีวาร (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒) จิตตสังขาร = มโนสัญญาเจตนา (ความจงใจในใจ) = เจตนา ๒๙ ในมโนทวาร ที่ยังไม่ได้แสดงออกเป็นกาย-วจี-วิญญูติ. (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๙๗.)

^{๓๑} กระจายออก = โลเกียวิญญาณ ๓๒ วิญญาณ ๕ ฝ่ายกุศลวิบาก และกุศลวิบาก = ๑๐ + มโนวิญญาณ ๒๒ หรือ = วิญญาณ ๑๓ วิญญาณ ๕ ทั้งสองฝ่าย + มโนธาตุ ๒ มโนวิญญาณธาตุต่อเหตุกะโสมนัสสสหคต ๑) เป็นไปในอดีตกาล (ระยะระหว่างปฏิสนธิ ถึงจุติ) กับ วิญญาณ ๑๙ ที่เหลือ เป็นไปในอดีตกาล และปฏิสนธิกาล. (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๙๘.)

^{๓๒} เวทนา ถ้าแบ่งโดยลักษณะเป็น ๓ คือ สุข ทุกข์ อทุกขมสุข หรือ ๕ คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ทางใจ) โทมนัส (ทางใจ) อุเบกขา. (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๙๘.)

๘. ตัณหา คือ ความทะยานอยาก มี ๖ ได้แก่ ๑. รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้รูป) ๒. สัทตตัณหา (ความทะยานอยากได้เสียง) ๓. คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้กลิ่น) ๔. รสตัณหา (ความทะยานอยากได้รส) ๕. โภกัณฑตัณหา (ความทะยานอยากได้โภกัณฑ) ๖. จัณมตัณหา (ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์)^{๓๓} ตัณหานี้เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

๙. อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่น มี ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม) ๒. ทิณุปาทาน (ความยึดมั่นในทิณ) ๓. สลัปปตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลพรต) ๔. อัตตวาทุปาทาน (ความยึดมั่นในวาตะว่ามีอัตตา) อุปาทานนี้เป็นปัจจัยให้เกิดภพ

๑๐. ภพ คือ กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองตัณหาอุปาทานนั้น และภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนพฤติกรรมนั้น มี ๓ อย่าง ได้แก่ ๑. กามภพ (ภพที่เป็นกามาวจร) ๒. รูปภพ (ภพที่เป็นรูปาวจร) ๓. อรูปภพ (ภพที่เป็นอรูปาวจร)^{๓๔} ภพนี้เป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

๑๑. ชาติ คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งขั้น ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของสัตว์เหล่านั้นๆ ชาตินี้เป็นปัจจัยให้เกิดชรามณะ

๑๒. ชรามณะ คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวย่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่าชรา ความจืด ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งขั้น ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้นๆ จากหมู่สัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่ามณะ

ปัจจัย ๑๒ จะนับตั้งแต่วิชชาจนถึงชรามณะเท่านั้น ส่วนโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผสม เกิดแก่ผู้มีอัสวกิเลสเมื่อมีชรามณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอาสวะซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดวิชชาหมุนวนจรต่อไปอีก ในพระสูตรต้นปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ ได้กล่าวถึงความหมายของโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสไว้ดังนี้^{๓๕}

โสกะ คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายในของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ

^{๓๓} ตัณหา ถ้าแบ่งโดยอาการเป็น ๓ คือ กามตัณหา (ทะยานอยากในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕) ภวตัณหา (ความอยากให้คงอยู่เนิ่นนาน) วิภวตัณหา (ความอยากให้ดับสูญ), หรือกามตัณหา (อยากด้วยความยินดีในกาม) ภวตัณหา (อยากอย่างมีสัสสททิณ) วิภวตัณหา (อยากอย่างมีอุจเฉททิณ), ตัณหา ๓ นี้ x ตัณหา ๖ ข้างบน = ๑๘ x ภายในภายนอก = ๓๖ x กาล ๓ = ๑๐๘. (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๙๘.)

^{๓๔} อีกอย่างหนึ่ง ภพ ได้แก่ กรรมภพ (ปุณณาสกิสังขาร อปุณณาสกิสังขาร อาเนญยาสกิสังขาร) กับ อุปปัตติภพ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ). (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๙๙.)

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๔-๑๒๘/๑๑๙.

ปริเทวะ คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ

ทุกข์ คือ ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส

โทมนัส คือ ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์อันเกิดแต่มนัสสัมผัส

อุปายาส คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้นของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ

หลักเฉพาะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยตรัสถึงปัจจัย ๑๒ อย่างดังกล่าวมาแล้วนั้นแสดงถึงวงจรชีวิตของสัตว์ทั้งหลายทั้งในรูปแบบวงจรชีวิตแบบชาติปัจจุบันหรือช่วงขณะจิตและในรูปแบบของวงจรชีวิตแบบข้ามภพข้ามชาติ แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสจำแนก ๒ รูปแบบนี้ไว้อย่างชัดเจน โดยตรัสความหมายของปัจจัย ๑๒ อย่างไว้อย่างเป็นกลาง ๆ คือบางความหมายก็สื่อนัยไปในทางข้ามภพข้ามชาติ บางความหมายก็สื่อนัยไปในทางชาติปัจจุบัน ทำให้พระอรรถกถาจารย์อธิบายกระบวนการแห่งปฏิจสุมุปาบทไว้ ๒ แบบ คือ (๑) ปฏิจสุมุปาบทแบบข้ามภพข้ามชาติ ท่านอธิบายไว้ชัดเจนในคัมภีร์อรรถกถาวิภังค์แห่งอภิธรรมปิฎก (สัมโมหวิโนทนี) และในคัมภีร์ วิสุทธิมรรค และ (๒) ปฏิจสุมุปาบทแบบชาติปัจจุบัน ท่านอธิบายไว้ในอรรถกถาวิภังค์ชื่อ สัมโมหวิโนทนี เช่นเดียวกัน โดยแสดงกระบวนการแห่งปฏิจสุมุปาบทที่เกิดขึ้นในขณะจิตเดียวไว้ด้วย ซึ่งในที่นี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเฉพาะปฏิจสุมุปาบทแบบชาติปัจจุบันเท่านั้น

กระบวนการเกิดดับของความทุกข์และชีวิตมนุษย์ในชาติปัจจุบันนั้น อาจสังเกตได้จากรูปนาม หรือขันธ์ ๕ ซึ่งภาษาในปฏิจสุมุปาบท หมายถึง วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ธรรมเหล่านี้คือวิบากที่ได้รับจากกรรมดีกรรมชั่วจากอดีตที่เคยกระทำมา ซึ่งปฏิจสุมุปาบทเรียกว่า ปัจจุบันผล และปฏิจสุมุปาบทแบบชาติปัจจุบันเกิดจากกรรมเหล่านี้ ซึ่งอาจเริ่มต้นจากวิญญาณบังนามรูปบัง สฬายตนะ ผัสสะ หรือเกิดจากเวทนา ด้วยการกระทบสัมผัสกับอารมณ์ภายนอก กล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์ โดยที่บุคคลถูกอวิชชาครอบงำไม่มีสติรู้เท่าทันอารมณ์ตามความเป็นจริงที่มาปรากฏเฉพาะหน้า เป็นเหตุให้ในชาติปัจจุบันบุคคลจึงต้องสั่งสมกรรมใหม่ คือ อกุศลกรรมบ้าง กุศลกรรมบ้าง ซึ่งในปฏิจสุมุปาบทเรียกว่า ปัจจุบันเหตุ ด้วยการกระทำกรรมดีกรรมชั่วเหล่านี้เป็นไปตามอำนาจของอวิชชาบ้าง สังขารบ้าง ตัณหา อุปาทาน และภพบ้าง โดยปฏิจสุมุปาบทจะสืบทอดเหตุปัจจัยอย่างต่อเนื่องเป็นสายให้เป็นที่ไปฝ่ายอกุศลกรรมบ้าง ฝ่ายกุศลกรรมบ้าง ซึ่งกระบวนการแห่งปฏิจสุมุปาบทเหล่านี้จะเป็นสิ่งที่กำหนดชีวิตของบุคคลให้กระทำกรรมดีกรรมชั่ว โดยคล้อยไปตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ

ในพระไตรปิฎกมีพุทธพจน์อยู่หลายแห่งที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจสุมุปาบทแบบชาติปัจจุบันหรือปฏิจสุมุปาบทที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาหนึ่งหรือในประสบการณ์แต่ละครั้งของชีวิตปัจจุบัน ในที่นี้จะยกมาแสดงเพียง ๒ แห่ง คือ

(๑) ในโลกสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงความเกิดและความดับของโลก(ทุกข์)ในชาติปัจจุบัน โดยกระบวนการปฏิจกสมุปบาทเริ่มต้นจากอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ๖ กระทบ กันแล้วเกิดเป็นผัสสะและเวทนาขึ้น แต่บุคคลไม่มีสติรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน เป็นเหตุให้ยินดีพอใจ ยึดมั่นถือมั่นในเวทนา ๆ นั้น เป็นเหตุให้บุคคลได้ความทุกข์ทั้งหลายจากเหตุปัจจัยนั้น ส่วนความดับของปฏิจกสมุปบาทก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน ความดับของอกุศลธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้นได้ เพราะมีสติรู้เท่าทันสภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยมีสติรู้เท่าทัน อวิชชาบ้าง สังขารบ้าง ตัณหาบ้าง อุปาทานบ้าง และภพบ้าง ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ฝ่ายอกุศลธรรมทั้งหลายดับลง มีปัญญามาแทนที่ คือ มีสติและปัญญารู้เท่าทันอารมณ์ เป็นเหตุให้อกุศลธรรมดับลง แต่มีปัญญาที่เจริญยิ่งขึ้นมาปรากฏและแทนที่ อวิชชาดับลงไปตามลำดับ สังขารดับลงไปตามลำดับ ฯลฯ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับแห่งโลก เธอทั้งหลายจงฟัง ฯลฯ ความเกิดแห่งโลก เป็นอย่างไร คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงเกิด เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเกิด เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงเกิด เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงเกิด ความเกิดแห่งโลก เป็นอย่างนี้แล

เพราะอาศัยโสตะและเสียง ... เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น ... เพราะอาศัยชีวหาและรส ... เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ ... เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงเกิด ความเกิดแห่งโลก เป็นอย่างนี้แล

ความดับแห่งโลก เป็นอย่างไร คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหานั้นดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ ความดับแห่งโลก เป็นอย่างนี้แล

เพราะอาศัยโสตะและเสียง ... เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น ... เพราะอาศัยชีวหาและรส ... เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ ... เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหานั้นดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ ความดับแห่งโลก เป็นอย่างนี้แล^{๓๖}

^{๓๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๔/๙๐-๙๑.

(๒) ในเจตนาสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงความเป็นไปของปฏิจจสมุปบาทขณะรับอารมณ์ทางใจ (มโน วิญญาณ) แล้วเกิดสังขารปรุงแต่งทำให้เกิดความคิดนึกทางใจที่ดีและไม่ดี หรือเป็นบุญเป็นบาป ตลอดทั้งความยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์นั้น ๆ เป็นเหตุให้ได้รับความทุกข์ความเดือดร้อนในการรับอารมณ์ในขณะนั้น ๆ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจงใจ ดำริ และนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์ปัจจัย เพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เมื่ออารมณ์ปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปมี ขาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้

ภิกษุไม่จงใจ ไม่ดำริ แต่ยังนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์ปัจจัย เพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เมื่ออารมณ์ปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปมี ขาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้

ภิกษุไม่จงใจ ไม่ดำริ และไม่นึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นไม่เป็นอารมณ์ปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เมื่ออารมณ์ปัจจัยไม่มี ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงไม่มี เมื่อวิญญาณนั้นไม่ตั้งมั่นแล้ว ไม่เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงไม่มี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปไม่มี ขาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๓๗}

ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัย ๑๒ ในชาติปัจจุบันหรือในประสบการณ์ครั้งหนึ่ง ๆ ของมนุษย์นี้ค่อนข้างจะเข้าใจยาก จึงขอยกตัวอย่างมาประกอบการอธิบายเพื่อเพิ่มเติมความเข้าใจดังนี้^{๓๘}

สมมติว่านายสมชายเดินทางไปพบสตรีสาวสวยคนหนึ่งในห้องสรรพสินค้าแห่งหนึ่งแล้วพอใจคอยติดตามสตรีผู้นั้นไป พฤติกรรมต่าง ๆ ของนายสมชายสามารถอธิบายในรูปของปัจจัย ๑๒ อย่างได้ดังนี้

การที่นายสมชายไม่ได้ใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้ตามความเป็นจริงว่าสตรีที่ตนพบก็เป็นเพียงนามรูปที่ต้องเกิดแก่เจ็บตายและไม่ได้สวยงามอย่างที่ตนเข้าใจเพราะยังมีสิ่งปฏิภูลและความไม่สวยงามอยู่ในตัวคนเราทุกคนอีกด้วย ทำให้เกิดเจตนาที่ต้องการมองดูสตรีคนนั้นต่อไป (อวิชชา-สังขาร)

เจตนาทำให้เกิดการเห็นภาพ (จักขุวิญญาณ) ของสตรีคนนั้นต่อไป (สังขาร-วิญญาณ)

การมองดูภาพของสตรีคนนั้นทำให้ร่างกายเคลื่อนไหวเพื่อจะดูสตรีคนนั้นและเกิดการจำและใส่ใจต่อข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับสตรีคนนั้น (วิญญาณ-นามรูป)

^{๓๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๘/๗๙-๘๐.

^{๓๘} วัชรระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

เมื่อร่างกายทำงานเพื่อจะดูสตรีคนนั้น ตาก็ทำงานเพื่อรับภาพของสตรีคนนั้น และหูก็คอยฟังเสียงของสตรีคนนั้น (นามรูป-สพายตนะ)

เมื่อตาและหูทำงาน ก็เกิดการสัมผัสของภาพและเสียงของสตรีคนนั้นกับประสาทสัมผัสคือตาและหู และวิญญาณทางตาและวิญญาณทางหู (สพายตนะ-ผัสสะ)

การสัมผัสกับภาพและเสียงของสตรีคนนั้นทำให้เกิดความรู้สึกเป็นสุข (ผัสสะ-เวทนา)

ความรู้สึกเป็นสุขทำให้เกิดความอยากได้เห็นหรือได้ใกล้ชิดสตรีคนนั้น (เวทนา-ตัณหา)

ความอยากได้เห็นหรือได้ใกล้ชิดทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันอยู่กับสตรีคนนั้น (ตัณหา-อุปาทาน)

ความยึดมั่นผูกพันทำให้เกิดเจตนาที่จะสร้างสัมพันธ์ไมตรีกับสตรีผู้นั้น ส่งผลให้เกิดพฤติกรรมคือการมองดูและพยายามจะเข้าไปใกล้เพื่อจะสร้างสัมพันธ์ไมตรีให้สตรีผู้นั้นชอบพอดตนเอง (อุปาทาน-ภพ)

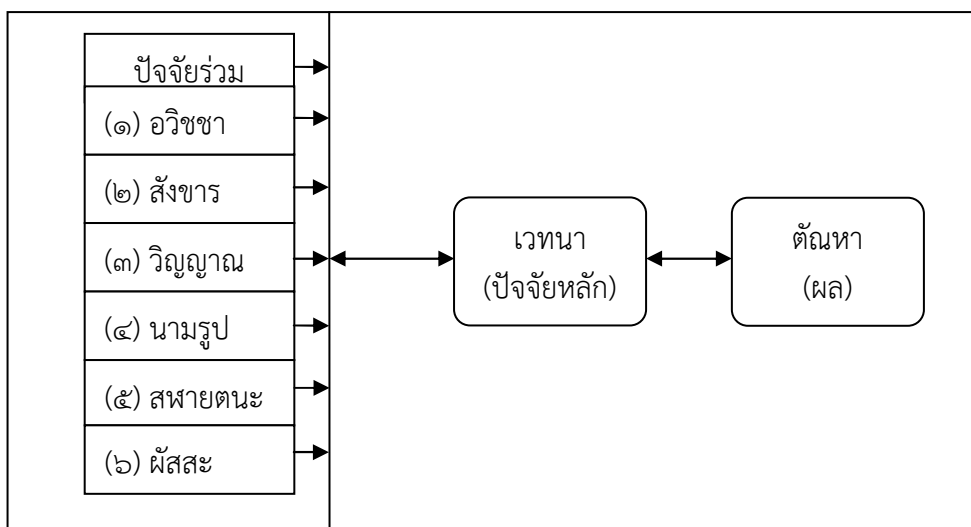
การมีเจตนาที่จะสร้างสัมพันธ์ไมตรีกับสตรีผู้นั้น ทำให้พฤติกรรมของการพยายามจะเข้าไปใกล้เพื่อทำความรู้จักกับสตรีผู้นั้นปรากฏขึ้น กล่าวอีกอย่างคือนายสมชายเกิดความรู้สึกว่าตนเองเป็นชายหนุ่มที่กำลังต้องการจะเข้าไปสร้างสัมพันธ์ไมตรีกับสตรีผู้นั้น (ภพ-ชาติ)

ต่อมา พฤติกรรมที่นายสมชายพยายามจะเข้าไปผูกสัมพันธ์ไมตรีนั้นไม่สามารถดำเนินต่อไปได้จำเป็นต้องยุติลง กล่าวอีกอย่างคือนายสมชายพบว่าความรู้สึกดังกล่าวไม่สามารถดำเนินต่อไปได้ดังหวัง เพราะมีชายหนุ่มอีกผู้หนึ่งเข้ามาหาและพาสตรีผู้นั้นเดินจากไป (ชาติ-ชรามรณะ)

ความที่พฤติกรรมหรือความรู้สึกดังกล่าวต้องยุติลงไปทำให้นายสมชายเกิดความเสียตายและเสียใจ (ชรามรณะ-โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส)

จะอย่างไรก็ตาม ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า กระบวนการของสาเหตุและผลเหล่านี้ไม่มีสิ่งใดเป็นสาเหตุแรกสุดและต่างฝ่ายต่างเป็นสาเหตุเป็นผลต่อกันและกัน ดังนั้น จึงสามารถบรรยายกระบวนการนี้ได้ในหลายรูปแบบเหมือนกับที่พระพุทธเจ้าทรงบรรยายไว้ในพระสูตรต่าง ๆ ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค คืออาจบรรยายโดยเริ่มจากชรามรณะก็ได้ เริ่มจากผัสสะก็ได้ เริ่มจากอาหาร ๔ ชนิดอันเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดตัณหาก็ได้ (ดูตัวอย่างในอรรถิราคสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรค) ตัวอย่างที่สมมติมาอธิบายให้ฟังนี้จึงยังสามารถอธิบายในรูปแบบอื่นได้อีก

ในปัจจัย ๑๒ ดังกล่าวข้างต้นนั้น ปัจจัยแต่ละตัวเป็นได้ทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วม ขึ้นอยู่กับว่ามีบทบาทในการทำให้เกิดผลมากน้อยแค่ไหน เช่น เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ในกรณีนี้ เวทนาถือเป็นปัจจัยหลักที่ขาดไม่ได้สำหรับการเกิดตัณหา แต่เวทณาก็ใช้ว่าจะดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง เวทนาต้องอาศัยปัจจัยอื่นๆ ซึ่งเป็นปัจจัยร่วมมาเกื้อหนุน ดังนั้น ในการเกิดตัณหาต้องอาศัยทั้งปัจจัยหลักคือเวทนา และปัจจัยร่วม คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ ดังแสดงเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

จากแผนภูมิดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า การที่เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา นั้น เวทนาถือเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดตัณหา แต่เวทนาอย่างเดียวโดด ๆ ไม่เพียงพอที่จะทำให้เกิดตัณหาได้ เวทนาต้องมีปัจจัยร่วม ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ และผัสสะ ตัณหาจึงจะเกิดขึ้นมาได้ เมื่อตัณหาเกิดแล้วก็จะกลายเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ภพชาติ ขรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ต่อจากนั้นโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสก็กลับมาเป็นปัจจัยให้เกิดอาสวะได้อีก อาสวะก็จะกลายเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา อวิชชาก็จะเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร... ซึ่งกระแสแห่งเหตุปัจจัยนี้จะดำเนินต่อไปในลักษณะเป็นวัฏจักรหรือวงกลม

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ปัจจัย ๑๒ ในหลักเฉพาะหรือหลักความเป็นสาเหตุเฉพาะมีทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วม บางคราวทำหน้าที่เป็นปัจจัยหลัก แต่บางคราวทำหน้าที่เป็นปัจจัยร่วม ขึ้นอยู่กับว่ามีส่วนในการทำให้เกิดผลมากน้อยแค่ไหน ดังนั้น จึงไม่มีปัจจัยตัวใดที่เป็นตัวประธานหรือตัวเด่นอยู่ตลอดเวลา เพราะปัจจัยทุกตัวล้วนสลับกันเป็นตัวประธานหรือตัวเด่น ซึ่งปัจจัยทั้ง ๑๒ นี้จะอิงอาศัยกันและกันเกิดสืบเนื่องกันไปเร็วมากจนเป็นกระแสแห่งเหตุปัจจัย

๓.๒ ลักษณะของความเป็นสาเหตุ

ลักษณะสำคัญของความเป็นสาเหตุมีอยู่ ๓ ประการคือ (๑) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นไกล่กันกับผลและไกล่กันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ (๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล และ (๓) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นด้วยกันผลเสมอและไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ ซึ่งจะได้อธิบายดังต่อไปนี้

๑) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นไกล่กันกับผลและไกล่กันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่

ตามหลักปฏิจจสมุปบาท สาเหตุนอกจากจะเกิดขึ้นไกล่กันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่แล้ว ยังสามารถเกิดขึ้นไกล่กันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ได้ด้วย ตัวอย่างของสาเหตุที่เกิดขึ้นไกล่กันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ก็เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นต้น อวิชชานั้นเกิดขึ้นไกล่กันกับสังขารทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ คือเกิดขึ้นในเวลาและสถานที่ที่ไกล่กันมากจนอยู่ในรูปของ

กระแส พระอภิธรรมเรียกสาเหตุใกล้เคียงกันว่า “อนันตรปัจจัย” และ “สมนันตรปัจจัย”^{๓๙} ในอรรถกถาอธิบายว่าสองคำนี้ว่าไปแล้วก็เป็นอย่างเดียวกัน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็อธิบายไว้เช่นเดียวกันนั้น ส่วนตัวอย่างของสาเหตุที่เกิดขึ้นใกล้เคียงกับผลก็เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดความทุกข์ อวิชชาเป็นสาเหตุใกล้เคียงของสังขาร แต่เป็นสาเหตุใกล้เคียงของทุกข์ ทำไมอวิชชาจึงถือว่าเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้เกิดทุกข์ทั้งที่ไม่ใช่สาเหตุใกล้เคียงของทุกข์ เรื่องนี้ต้องพิจารณาร่วมกับปัจจัยข้ออื่น ๆ เช่น “อภิปติปัจจัย” ปัจจัยตัวนี้หมายถึงปัจจัยที่เป็นตัวการสำคัญ สาเหตุใกล้เคียงอย่างนั้นหากเป็นอภิปติปัจจัยพุทธปรัชญาเถรวาทก็ถือว่าเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้เกิดผล^{๔๐} อวิชชาเป็นอภิปติปัจจัยสำหรับการเกิดทุกข์ ดังนั้น แม้อวิชชาจะไม่ใช่เป็นสาเหตุใกล้เคียงของทุกข์ แต่ก็ถือว่าเป็นสาเหตุที่เป็นตัวการสำคัญในการทำให้เกิดทุกข์ ในโลกธรรมชาติเราจะพบตัวอย่างมากมายที่สาเหตุสามารถเกิดขึ้นใกล้เคียงกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ได้ เช่น พืชที่อยู่บนโลกต้องการพลังงานจากแสงอาทิตย์ในการเจริญเติบโต พลังงานดังกล่าวจะกลายมาเป็นพลังงานเคมีและถูกเก็บไว้ในต้นพืช เมื่อมนุษย์และสัตว์นำพืชหรือสัตว์ที่กินพืชมาเป็นอาหาร พลังงานเคมีที่อยู่ในอาหารทำให้มนุษย์และสัตว์สามารถเคลื่อนไหวไปมาและเล่นสนุกได้ โดยร่างกายจะเปลี่ยนพลังงานเคมีให้ไปเป็นพลังงานกล^{๔๑} หรือระหว่างวัตถุสองชิ้นจะมีแรงดึงดูดต่อกันที่เรียกว่าแรงโน้มถ่วง เมื่อใดก็ตามที่วัตถุสองชิ้นอยู่ใกล้กัน แรงโน้มถ่วงจะออกแรงดึงดูดทั้งคู่ให้เข้าหากัน ซึ่งขนาดของแรงจะขึ้นอยู่กับมวลสาร (ปริมาณของวัตถุ) ของวัตถุสองชิ้นนั้น ทำให้โลกซึ่งมีขนาดมหึมามีแรงดึงดูดวัตถุต่าง ๆ อยู่อย่างมหาศาล สนามแรงโน้มถ่วงของโลกมีอาณาเขตออกไปในอวกาศจนถึงดวงจันทร์ การที่ดวงจันทร์ถูกดึงดูดเอาไว้ทำให้มันต้องโคจรรอบโลก ซึ่งโลกกับดวงอาทิตย์ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน แรงดึงดูดของดวงอาทิตย์ทำให้โลกและดาวเคราะห์อื่น ๆ ในระบบสุริยจักรวาลจะต้องโคจรรอบดวงอาทิตย์^{๔๒} ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ตามหลักปฏิจจสมุปบาท สาเหตุสามารถเกิดขึ้นได้ทั้งใกล้เคียงกับผลและใกล้เคียงกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่

๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล

เมื่อกล่าวถึงลำดับเวลาการเกิดสาเหตุและผล เราอาจจำแนกความเป็นไปได้ของลำดับเวลาระหว่างสาเหตุและผลได้ ๓ แบบ คือ

๑. ก. (สาเหตุ) เกิดก่อน ข. (ผล)

๒. ก. เกิดพร้อมกับ ข.

๓. ก. เกิดหลัง ข.

ข้อความทั้งสามนี้หมายความว่า

๑. ก. เกิดก่อน ข. หมายความว่า ตอนที่ ก. เกิด ข. ยังไม่เกิด

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑-๒๔/๑-๑๔,

^{๔๐} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก, หน้า ๔๓๓.

^{๔๑} Neil Ardley, พลังงานและแรงโน้มถ่วง, แปลจาก Energy and Forces โดย ปราการเกียรติ ยังคง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ปาเจรา, ๒๕๔๙), หน้า ๕.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

๒. ก. เกิดพร้อมกับ ข. หมายความว่า ตอนที่ ก. เกิด ข. ก็เกิดด้วย

๓. ก. เกิดหลัง ข. หมายความว่า ตอนที่ ก. เกิด ข. เกิดเรียบร้อยแล้ว

เมื่อพิจารณาลำดับเวลาระหว่างสาเหตุและผลกับหลักปฏิจจสมุปบาท จะพบว่าหลักปฏิจจสมุปบาทถือว่า สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล เพราะหลักปฏิจจสมุปบาทระบุไว้ว่า “เมื่อมี ก. ก็มี ข. เมื่อไม่มี ก. ก็ไม่มี ข.” คำว่า ก. หมายถึง สาเหตุ ส่วน ข. หมายถึง ผล นั่นคือ เมื่อมีสาเหตุแล้วจึงมีผล เมื่อไม่มีสาเหตุ ก็ไม่มีผล เช่น เมื่อมีวิชาแล้วจึงมีสังขาร เมื่อไม่มีวิชา ก็ไม่มีสังขาร เป็นต้น วิชามาก่อนหรือเกิดก่อนสังขาร สังขารไม่ได้เกิดก่อนหรือเกิดพร้อมกับวิชา ที่สาเหตุกับผลจะเกิดพร้อมกันไม่ได้ เพราะเมื่อ ก. ซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิด ข. ตัวมันต้องเปลี่ยนแปลงก่อน นั่นคือเวลาของ ก. ย่อมล่วงหน้า ข. ไปก่อน แม้ว่า ข. จะสามารถรับมอบส่งความเป็นสาเหตุมาจาก ก. ได้ไว้เพียงใด (เช่นพอมีสว่าง ความมืดก็หายไปทันที) มันก็ยังเปลี่ยนแปลงช้ากว่า ก. อยู่นั่นเอง ดังนั้น ผลจึงมาทีหลังสาเหตุ^{๔๓} และในจำนวนปัจจัย ๒๔ อย่างตามที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรมนั้น มีสองอย่างที่กล่าวถึงเรื่องลำดับเวลาระหว่างสาเหตุและผล อย่างแรก คือ “ปุเรชาติปัจจัย” ที่แปลว่าปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อนผล อย่างที่สองคือ “ปัจฉาชาติปัจจัย” ที่แปลว่า ปัจจัยที่เกิดขึ้นทีหลังผล ปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อนผลนี้ ท่านไม่ได้หมายความว่าผลสามารถเกิดขึ้นได้ก่อนที่สาเหตุนั้น ๆ จะเข้ามาเกี่ยวข้อง (เช่นยังไม่ทันได้กินข้าวก็อิ่มเสียแล้ว) แต่หมายความว่าสิ่งที่เกิดขึ้นทีหลังสามารถเป็นสาเหตุของสิ่งที่เกิดขึ้นได้ เช่น ลูก (เกิดทีหลัง) ข่าพ่อ (ที่เกิดขึ้นก่อน)^{๔๔} หรือ การที่จะสร้างเจดีย์ (เกิดทีหลัง) เป็นสาเหตุของการสร้างนักร้าน (ที่เกิดขึ้นก่อน) เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ปัจฉาชาติปัจจัยจึงไม่ได้หมายความว่าสาเหตุเกิดทีหลังผลในแง่ของเวลาได้ แต่ผลทุกอย่างต้องเกิดทีหลังสาเหตุ

๓) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอและไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ

หลักปฏิจจสมุปบาทถือว่าสิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับสลายไปตามเหตุปัจจัย นั่นหมายความว่าผลทุกอย่างต้องมีสาเหตุ เช่น ทุกข์จะเกิดขึ้นดำรงอยู่ได้ต้องมีสาเหตุ และดับไปก็ต้องมีสาเหตุ สาเหตุของทุกข์ในอริยสัจก็คือสมุทัยหรือตัณหา แต่ในหลักเฉพาะ ตัณหาเป็นเพียงสาเหตุตัวหนึ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ เพราะสาเหตุของทุกข์ที่อยู่ลึกกว่าตัณหาก็คืออวิชชา อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เป็นกิเลสที่เป็นสาเหตุของความทุกข์ เมื่อสาเหตุเหล่านี้ดับไป ทุกข์ก็จะดับไปด้วย ดังที่พระอัสสชิได้กล่าวกับพระสารีบุตรเมื่อครั้งเป็นปริพาชกว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้”^{๔๕} ข้อความนี้เป็นเนื้อหาเดียวกับคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔ ธรรมที่เกิดแต่เหตุน่าจะหมายถึงทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ก็คือตัณหา ความดับแห่งธรรมเหล่านี้ก็คือความดับทุกข์หรือนิโรธ การดับทุกข์ในพุทธศาสนานี้ท่านสอนว่ากระทำผ่านทางการดับสาเหตุของมันคือตัณหา เมื่อพิจารณาอย่างนี้ คำว่า “เหตุ” ในที่นี้ก็หมายถึง “ตัณหา”^{๔๖} จะอย่างไรก็ตาม ข้อความที่พระอัสสชิกล่าวนี้ก็มีนัยแสดงถึงความที่สังขตธรรมทั้งปวงต้องมีสาเหตุ นั่นคือ ผลทุกอย่างต้องมีสาเหตุ

^{๔๓} สมภาร พรหมทา, “กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท”, หน้า ๑๑๐.

^{๔๔} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก, หน้า ๔๔๓.

^{๔๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

^{๔๖} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก, หน้า ๓๙๖.

แม้ผลทุกอย่างจะต้องมีสาเหตุ แต่สาเหตุบางอย่างไม่จำเป็นว่าจะต้องนำไปสู่ผลเหมือนเดิม ในขณะที่สาเหตุบางอย่างก็ให้ผลเหมือนเดิม สาเหตุที่ให้ผลเหมือนเดิมเสมอท่านนี้ว่า ปัจจัยที่จำเป็น (necessary cause) หรือเงื่อนไขจำเป็น (necessary conditions) ส่วนสาเหตุที่ไม่จำเป็นต้องให้ผลอย่างเดิมท่านเรียกว่า ปัจจัยที่ไม่จำเป็น (unnecessary cause)^{๔๗} ตัวอย่างของสาเหตุที่ไม่นำไปสู่ผลแบบเดิม เช่นคำชมของเพื่อนว่า “แหมวันนี้ขยันจังนะ” ในบางวันอาจทำให้เรายิ้ม แต่บางวันอาจทำให้เราไม่ชอบ การที่บุตรขอเงินมารดาเพื่อไปซื้อขนมเป็นสาเหตุให้เกิดการให้เงินของมารดา แต่บางครั้งมารดาก็ไม่ให้เงิน อาจเป็นเพราะมารดามีเงินไม่พอที่จะให้หรือเป็นเพราะมารดากำลังอารมณ์ไม่ดีอยู่ก็ได้ หรือการรับประทานอาหารรสเผ็ดเป็นสาเหตุของการปวดท้อง แต่บางครั้งการรับประทานอาหารรสเผ็ดก็ไม่ได้ทำให้ปวดท้องเสมอไป เป็นต้น ส่วนตัวอย่างของสาเหตุที่ให้ผลเหมือนเดิมเสมออีกเช่น เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย สังขารจึงมี, เพราะตมฺหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เป็นต้น ถ้ามีอวิชชาแล้ว ก็ต้องมีสังขาร ไม่ว่าใครที่ไหน เมื่อไร ไม่ว่าอดีต อนาคต ปัจจุบัน ถ้ามีอวิชชาแล้ว สังขารย่อมเกิดตามขึ้นมาโดยจำเป็น ดังนั้น จะเห็นว่า สาเหตุบางอย่างเกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ คือทุกครั้งที่มีสาเหตุตัวนี้แล้ว ก็จะมีผลแบบเดิมเกิดตามมาเสมอ แต่สาเหตุบางอย่างก็ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ คือทุกครั้งที่มีสาเหตุตัวนี้แล้วไม่จำเป็นว่าผลแบบเดิมจะเกิดตามมา เช่น สลากกินแบ่งที่นายเขียวซื้อมาจากท่าพระจันทร์ถูกรางวัลที่หนึ่ง แต่ไม่จำเป็นว่าทุกครั้งที่นายเขียวซื้อสลากกินแบ่งมาจากท่าพระจันทร์จะถูกรางวัลที่หนึ่งเสมอ จะอย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวตามหลักปฏิจจสมุปบาท หากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ^{๔๘} การที่นายเขียวซื้อสลากกินแบ่งมาจากท่าพระจันทร์แล้วถูกรางวัลที่หนึ่ง ต่อมาไปซื้ออีกในที่เดิมแล้วไม่ถูกรางวัลที่หนึ่งนั้น ไม่ได้หมายความว่าเหตุการณ์นี้ขัดแย้งกับหลักปฏิจจสมุปบาทที่ถือว่าหากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาเหมือนกันเสมอ การที่นายเขียวไม่ถูกรางวัลที่หนึ่งในการซื้อครั้งที่สองนั้นก็เพราะว่าสาเหตุทั้งหมดในครั้งที่สองไม่เหมือนกันกับสาเหตุทั้งหมดที่ทำให้นายเขียวถูกรางวัลที่หนึ่งในการซื้อครั้งที่หนึ่ง หากสาเหตุทั้งหมดในครั้งที่สองเหมือนกันกับสาเหตุทั้งหมดในครั้งที่หนึ่งทุกประการ ผลที่ออกมาจะเหมือนกันกับครั้งที่หนึ่งเสมอ นั่นคือนายเขียวจะถูกรางวัลที่หนึ่ง แต่เพราะการถูกรางวัลที่หนึ่งนั้นมีปัจจัยหรือเงื่อนไขต่าง ๆ มากมาย จึงอยากที่นายเขียวจะถูกรางวัลที่หนึ่งเหมือนที่เคยถูกลมาแล้ว ด้วยเหตุนี้ พุทธศาสนาจึงจัดเป็นนิตินิยมแบบอ่อน (mild determinism)^{๔๙} เพราะถือว่าผลทุกอย่างต้องมีสาเหตุ แต่สาเหตุบางอย่างก็ไม่จำเป็นว่าจะต้องให้ผลเหมือนเดิม ในขณะที่สาเหตุบางอย่างก็ให้ผลเหมือนเดิม จะอย่างไรก็ตาม หากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาเหมือนกันเสมอ

๓.๓ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล

ในส่วนนี้จะได้กล่าวถึงความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล เราอาจเข้าใจความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลได้ว่า “ก. เป็นสาเหตุของ ข.” ความหมายว่าระหว่าง ก. กับ ข. มีอะไรบางอย่างที่เชื่อมโยงมันเข้าด้วยกันอย่างจำเป็น และเมื่อ ก. เกิดแล้ว

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน สมภาร พรมทา, *พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก*, หน้า ๔๓๐.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน สมภาร พรมทา, *พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์*, หน้า ๗๓, ๗๖.

^{๔๙} วชิระ งามจิตรเจริญ, *พุทธศาสนาเถรวาท*, หน้า ๑๖๙.

ข. จะไม่เกิดไม่ได้ และ ข. จะไม่เกิดเว้นแต่ ก. เกิด เราเรียก ก. ที่เกิดก่อนและทำให้ต้องมี ข. ตามมาว่า “สาเหตุ” และเรียก ข. ที่ต้องตาม ก. ออกมาอย่างจำเป็นว่า “ผล” กล่าวคือ ระหว่าง ก. และ ข. ซึ่งเป็นสาเหตุและผล จะต้องมีความสัมพันธ์พิเศษต่อกัน นั่นคือ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น (necessary connection) หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ความจำเป็น คำถามก็คือว่า หลักปฏิจจนุปบาท ยอมรับว่ามีสิ่งที่เรียกว่า “ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล” หรือไม่

หลักทั่วไปบอกว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี” คำว่า “สิ่งนี้” ในข้อความแรกหมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นปัจจัยหรือสาเหตุ ส่วนคำว่า “สิ่งนี้” ในข้อความหลังหมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นผล ถามว่า “สิ่งนี้” ในข้อความที่ทำหน้าที่เป็นปัจจัยนั้น หมายถึงปัจจัยประเภทไหน ระหว่างปัจจัยหลักกับปัจจัยร่วม ผู้วิจัยคิดว่าคำว่า “สิ่งนี้” ในข้อความที่ทำหน้าที่เป็นปัจจัยนั้นมุ่งหมายไปทางปัจจัยหลัก เพราะเมื่อดูบริบทที่พระพุทธองค์ตรัสหลักทั่วไปคือปัจจัยการหรือปัจจัย ๑๒ มี อวิชาเป็นต้นแล้ว คำว่า “สิ่งนี้” ในข้อความแรกน่าจะหมายถึงปัจจัยหลัก เช่น เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี... เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เป็นต้น จะเห็นว่าคำว่า “สิ่งนี้” ในหลักเฉพาะท่านระบุไว้ชัดเจนว่าได้แก่ อวิชา หรือสังขาร อวิชาถือเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดสังขาร สังขารถือเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดวิญญาณ ถามว่า เพราะเหตุใด “สิ่งนี้” ในหลักทั่วไปจึงมุ่งหมายไปที่ปัจจัยหลัก ผู้วิจัยคิดว่าก็เพื่อการทำนายอนาคตว่าเมื่อเห็นปัจจัยหลักตัวนั้นแล้วก็สามารถบอกได้ว่าผลนั้น ๆ จะต้องเกิดตามมา เช่น เมื่อเห็นอวิชาเกิด ก็ทำนายได้ว่าสังขารจะต้องเกิดตามมาอย่างแน่นอน การทราบปัจจัยหลักนี้เป็นประโยชน์ในแง่ที่ว่าเมื่อเราไม่ต้องการให้ผลนั้น ๆ เกิด เราก็ทำได้โดยการละหรือป้องกันไม่ให้ปัจจัยหลักเกิด เมื่อปัจจัยหลักไม่เกิด ผลที่สืบเนื่องมาจากปัจจัยหลักนั้นก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้ เช่น เวทนาเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดตัณหา เมื่อเราไม่ต้องการให้ตัณหาเกิด เราก็ต้องไปป้องกันที่เวทนา โดยมีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันเวทนา เมื่อเวทนามีสติสัมปชัญญะกำกับอยู่ เวทนาก็ไม่เป็นปัจจัยที่นำไปสู่ตัณหา จะอย่างไรก็ตาม แม้จะมีสติสัมปชัญญะกำกับเวทนาอยู่แต่ถ้ายังไม่สามารถดับอวิชาซึ่งเป็นรากเหง้าของตัณหาได้ ตัณหาก็ยังมีโอกาสเกิดขึ้นได้อยู่เสมอ การที่หลักทั่วไปมุ่งเน้นไปที่ปัจจัยหลักนี้ไม่ได้หมายความว่า หลักทั่วไปสอนเรื่องปัจจัยเดียว-ผลเดียว แท้จริงแล้วในการเกิดผลหนึ่ง ๆ เช่นเกิดตัณหา ต้องอาศัยปัจจัยหลากหลายทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วม แต่การมุ่งเน้นไปที่ปัจจัยหลักก็เพื่อที่จะให้ทราบคู่เหตุคู่ผล ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อกรณีที่ไม่ต้องการให้ผลนั้น ๆ เกิดขึ้น เช่นในอริยสัจ ๔ พระพุทธองค์ทรงมุ่งเน้นไปที่ปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดทุกข์ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา แต่ในหลักเฉพาะ ตัณหาเป็นเพียงปัจจัยตัวหนึ่งที่ทำให้เกิดทุกข์เท่านั้น เพราะยังมีปัจจัยอื่น ๆ ที่ทำให้เกิดทุกข์ได้แก่อวิชาและอุปาทาน เป็นต้น การที่พระพุทธองค์ทรงมุ่งเน้นไปที่ตัณหาเพราะตัณหาเป็นปัจจัยหลักที่สำคัญในการทำให้เกิดทุกข์ เหมือนกับที่อวิชาเป็นปัจจัยหลักในการทำให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยหลักในการทำให้เกิดวิญญาณ เป็นต้น ดังนั้นการที่คำว่า “สิ่งนี้” ในหลักทั่วไปมุ่งหมายไปที่ปัจจัยหลักไม่ได้แปลว่าในการเกิดผลหนึ่ง ๆ นั้นต้องอาศัยปัจจัยหลักเพียงตัวเดียวเท่านั้น เพราะการเกิดผลหนึ่ง ๆ ต้องอาศัยปัจจัยหลากหลายทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วมผล แต่การมุ่งเน้นไปที่ปัจจัยหลักก็เพื่อที่จะให้ทราบปัจจัยที่มีบทบาทสำคัญในการทำให้เกิดผล ซึ่งการทราบนี้จะเป็นประโยชน์ในแง่ของการอนุมานจากปัจจัยไปหาผลหรือผลมาหาปัจจัย และเป็น

ประโยชน์ในกรณีที่ไม่ต้องการให้ผลนั้น ๆ เกิด ก็สามารถทำได้โดยการไปกำจัดหรือป้องกันปัจจัยหลัก ไม่ให้เกิดเสีย ผลนั้น ๆ ก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้

ข้อความที่แสดงหลักทั่วไปนั้นเราสามารถเขียนเป็นประโยคสัญลักษณ์ได้ว่า “เมื่อมี ก. ก็มี ข. เมื่อไม่มี ก. ก็ไม่มี ข.” ข้อความสองประโยคนี้นี้ได้ระบุถึงสิ่งใด ดังนั้นจึงมีความหมายเปิดกว้าง ข้อความสองประโยคนี้นี้เราอาจเขียนใหม่ในรูปแบบของการอ้างเหตุผลได้ดังนี้^{๕๐}

๑. เมื่อมี ก. ก็มี ข.

มี ก.

เพราะฉะนั้น มี ข.

๒. เมื่อไม่มี ก. ก็ไม่มี ข.

ไม่มี ก.

เพราะฉะนั้น ไม่มี ข.

รูปแบบการอ้างเหตุผลทั้งสองข้างต้นนี้ถือเป็นรูปแบบพื้นฐานของตรรกวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาท หลักธรรมต่าง ๆ อันเกี่ยวเนื่องด้วยความทุกข์ในชีวิตล้วนแล้วแต่ประยุกต์ออกไปจากรูปแบบเหล่านี้ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑. เมื่อมีตัณหา ก็มีอุปาทาน

มีตัณหา

เพราะฉะนั้น มีอุปาทาน

๒. เมื่อไม่มีตัณหา ก็ไม่มีอุปาทาน

ไม่มีตัณหา

เพราะฉะนั้น ไม่มีอุปาทาน

จากตัวอย่างข้างต้น ตัณหาเป็นปัจจัยที่จำเป็น (necessary cause) สำหรับการเกิดอุปาทาน คือ ถ้าขาดตัณหา อุปาทานก็เกิดขึ้นไม่ได้ ทุกครั้งที่มิตัณหา ต้องมีอุปาทานเกิดตามมาเสมอ ไม่ว่าใครที่ไหน เมื่อไร ไม่ว่าอดีต อนาคต ปัจจุบัน ถ้ามีตัณหาแล้ว อุปาทานย่อมเกิดตามขึ้นมาโดยจำเป็น จะอย่างไรก็ตาม ตัณหาแม้จะเป็นปัจจัยที่จำเป็นหรือปัจจัยหลักที่ขาดไม่ได้สำหรับการเกิดอุปาทาน แต่ตัณหาก็ไม่ใช่จะดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่อาศัยปัจจัยอื่นๆ ตัณหาที่มีปัจจัยอื่น ๆ มาสนับสนุนอยู่ ซึ่งปัจจัยอื่น ๆ ที่มาสนับสนุนตัณหานี้เป็นปัจจัยร่วมสำหรับการเกิดอุปาทาน ปัจจัยร่วมที่มาสนับสนุนตัณหานี้ได้แก่อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ปัจจัยร่วมเหล่านี้เป็นปัจจัยที่อยู่เบื้องหลังตัณหา ทำหน้าที่คอยเกื้อหนุนสนับสนุนตัณหา และเมื่อตัณหาเกิดแล้ว ก็จะก่อให้เกิดอุปาทาน อุปาทานจะต้องเกิดเพราะตัณหาเกิด อุปาทานจะไม่เกิดเว้นแต่ตัณหา

^{๕๐} สมภาร พรมทา, กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท, หน้า ๙๓.

เกิด ดังนั้น ต้นหากับอุปาทานจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น (necessary connection) นี้แสดงว่า พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่ามีสิ่งที่เรียกว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท เวลาที่เรากล่าวว่า ก. เป็นสาเหตุของ ข. ไม่ได้มีความหมายแค่เพียงว่า มี ก. แล้วก็มี ข. เท่านั้น หากแต่หมายถึงว่า ทุกครั้งที่ มี ก. จะมี ข. ตามมาเสมอ ความเป็นสาเหตุในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีความหมายคลุมไปถึงความเป็นระเบียบสม่ำเสมอและความแน่นอนไม่ผิดเพี้ยนด้วย^{๕๑} เช่น ทุกครั้งที่ มีต้นหา ก็จะมีอุปาทานตามมาเสมอ เป็นต้น

ต้นหา หมายถึง ความอยากต่าง ๆ ทำให้เกิดอุปาทานคือความยึดมั่นต่าง ๆ กล่าวคือ ความอยากได้กาม (กามตัณหา) เป็นปัจจัยให้เกิดความยึดมั่นในกาม (กามุปาทาน) ทิฐิ (ทิฐิอุปาทาน) ศีลพรต (ศีลพัพฺพอุปาทาน) และเรื่องอัตตา (อัตตวาทูปาทาน) ดังนี้^{๕๒}

๑. ความอยากได้กามทำให้เกิดความยึดมั่นในกาม หมายถึง ความอยากได้สิ่งที่น่าใคร่ น่าปรารถนาต่าง ๆ ทำให้เกิดความยึดมั่นในสิ่งเหล่านั้น คือ ความอยากได้รูป ความอยากได้ฟังเสียง ความอยากได้ดมกลิ่น ความอยากได้ลิ้มรส ความอยากได้สัมผัสสิ่งสัมผัสทางกาย ความอยากนึกคิดถึงอารมณ์ คือ สิ่งเร้าต่าง ๆ ที่ได้สัมผัสมาทางประสาทสัมผัส ความอยากต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้เมื่อมีมากขึ้น ก็จะทำให้เกิดความยึดมั่นซึ่งแสดงตัวออกมาในลักษณะหงเหวนว่าเราเท่านั้นต้องได้ หรือต้องเป็นของเราเท่านั้น

๒. ความอยากได้กามทำให้เกิดความยึดมั่นในทิฐิ หมายถึง ความอยากได้สิ่งที่น่าใคร่ น่าปรารถนาต่าง ๆ ทำให้เกิดความเห็นผิด เพราะมีความเห็นผิดว่าสิ่งเหล่านั้นเท่านั้นจะอำนวยความสุขให้ ไม่มีสิ่งอื่นที่จะอำนวยความสุขให้ได้ เมื่อมีความเห็นผิดอย่างนี้จะยิ่งทำให้เกิดความอยากได้มากขึ้นและเมื่ออยากได้มากขึ้นก็ยิ่งจะเพิ่มความเห็นผิดมากขึ้นอันเป็นลักษณะของความยึดมั่น

๓. ความอยากได้กามทำให้เกิดความยึดมั่นในศีลพรต หมายถึง ความอยากได้สิ่งที่น่าใคร่ น่าปรารถนาต่าง ๆ ทำให้บำเพ็ญศีลพรตกล่าวคือเมื่ออยากได้และมีความเห็นผิดแล้วก็ทำให้ต้องแสวงหาเพื่อให้ได้มา ผู้ที่เห็นว่าตัวเองตายแล้วไม่ขาดสูญต่างก็มุ่งหวังให้ได้สิ่งต่าง ๆ ที่ดีกว่าด้วยการรักษาศีลและบำเพ็ญวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ด้วยความเชื่อมั่นว่าการรักษาศีลและบำเพ็ญวัตรปฏิบัติต่าง ๆ อย่างนี้เท่านั้นจะทำให้ได้สิ่งที่ปรารถนา

๔. ความอยากได้กามทำให้เกิดความยึดมั่นในเรื่องอัตตาทิฐิ หมายถึงความอยากได้สิ่งที่น่าใคร่ น่าปรารถนาต่าง ๆ ทำให้เกิดความยึดมั่นว่ามีอัตตา กล่าวคือ ความอยากได้ที่ประกอบด้วยความเห็นผิดและคิดจะให้ได้มาด้วยการบำเพ็ญศีลพรตต่าง ๆ นั้นเกิดจากความเชื่อว่ามีอัตตาของตนเองเป็นผู้สวดยอันเป็นความเชื่ออย่างเหนียวแน่น

ความยึดมั่นต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้เกิดมาจากความอยากได้กามเป็นพื้นฐาน ถ้ามีต้นหาคือความอยากได้แล้ว อุปาทานจะต้องเกิดขึ้นโดยจำเป็น และถ้าไม่มีต้นหา ก็จะมีอุปาทานไม่ได้ ซึ่งแสดง

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๘.

^{๕๒} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปาบท กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต, หน้า ๑๐๔.

ว่าระหว่างต้นหากับอุปาทานต้องมีความเกี่ยวข้องกันอย่างจำเป็น และต้นหากับอุปาทานไม่ใช่เป็นเพียงสิ่งสองสิ่งก็ตามกันมาอย่างมีระเบียบสม่ำเสมอเท่านั้น

เราจะเห็นแนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในพุทธปรัชญาเถรวาทได้ชัดเจนขึ้น เมื่อเราศึกษาเกี่ยวกับชื่อต่าง ๆ ที่พระพุทธร่องค์ทรงใช้เรียกปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ รัมมฐิติ รัมมนิยาม อิทัปปัจจยตา ตถตา อวิตถตา และอนัญญตตา^{๕๓} ชื่อเรียกทั้ง ๖ ชื่อนี้มีอธิบายดังนี้^{๕๔}

๑. รัมมฐิติ คือ ความดำรงอยู่ตามธรรม หมายถึง ความดำรงอยู่ตามปัจจัย สิ่งดำรงอยู่ตามปัจจัยนั้น ก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรา มรณะ ซึ่งหมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้สังขารดำรงอยู่ สังขารเป็นปัจจัยให้วิญญาณดำรงอยู่ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้ชรามรณะดำรงอยู่ เมื่อชาติดำรงอยู่ แน่แน่นอนว่า ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (การร้องไห้ คร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ, ความเครียด) ก็ยังดำรงอยู่

๑. รัมมนิยาม คือ ความแน่นอนแห่งธรรม หรือความแน่นอนตามธรรม หมายถึง ความแน่นอนแห่งปัจจัย หรือความแน่นอนตามปัจจัย สิ่งที่น่าแน่นอนตามปัจจัยนั้น ก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้สังขารเกิดแน่นอน สังขารเป็นปัจจัยให้วิญญาณเกิดแน่นอน ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้ชรามรณะเกิดแน่นอน เมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเกิดด้วยแน่นอน

๓. อิทัปปัจจยตา คือ ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย หมายถึง เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มีตามมา เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้นตาม สิ่งที่มีสิ่งนี้มีสิ่งนี้ก็มีตาม ก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่า เมื่ออวิชชามีสังขารก็มีตาม เมื่อสังขารมีวิญญาณก็มีตาม เมื่อวิญญาณมีนามรูปก็มีตาม เมื่อนามรูปมีสฬายตนะก็มีตาม เมื่อสฬายตนะมีผัสสะก็มีตาม เมื่อผัสสะมีเวทนามก็มีตาม เมื่อเวทนามมีตัณหาก็คือตาม เมื่อตัณหา มีอุปาทานก็มีตาม เมื่ออุปาทานมีภพก็มีตาม เมื่อภพมีชาติก็มีตาม เมื่อชาติมีชรามรณะ รวมทั้งโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสก็มีตามด้วย

๔. ตถตา คือ ความเป็นเช่นนั้น หมายถึง ความเป็นจริงอย่างนั้น สิ่งที่เป็นจริงอย่างนั้น ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ ซึ่งเป็นความจริงที่คงที่อยู่ตลอดเวลา และเป็นความจริงที่ว่าเมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นของจริงที่เกิดตามมาจริง

๕. อวิตถตา คือ ความเป็นไปไม่ได้ที่จะไม่เป็นเช่นนั้น หมายถึง ความเป็นจริงอย่างนั้นไม่ผันแปรไปเป็นความไม่จริง สิ่งที่เป็นจริงโดยไม่ผันแปรนั้น ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ และก็เป็นความจริงโดยไม่มีทางผันแปรไปได้อีกที่ว่า เมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นจริงที่เกิดตามมาโดยไม่ผันแปร

^{๕๓} ส.น. ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

^{๕๔} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต, หน้า ๗-๘

๖. อนันตฤทธา คือ ความไม่เป็นอย่างอื่น หมายถึง ความเป็นอย่างอื่นจากที่เป็นมานี้ไม่ได้ สิ่งที่เป็นอย่างอื่นจากที่เป็นมานี้ไม่ได้ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน ฯลฯ ขาดเป็นปัจจัยให้เกิดชราและมรณะ และก็เป็นอย่างอื่นจากที่เป็นมานี้ไม่ได้ ก็คือ เมื่อมีชาติแล้ว ชราและมรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นจริงที่เกิดตามมาโดยไม่ผันแปรเป็นอื่นจากนี้ไปได้

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า ในบรรดาชื่อต่าง ๆ ของปฏิจจสมุปบาททั้ง ๖ ชื่อ มีอยู่หลายชื่อที่แสดงให้เห็นว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระหว่างสาเหตุและผล ชื่อที่ว่ามีได้แก่ อัมมนิยาม ตถตา อวิตถตา และอนันตฤทธา อัมมนิยาม หมายถึง ความแน่นอนแห่งธรรมหรือความแน่นอนตามธรรม เช่น ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานแน่นอน ตถตา หมายถึง ภาวะที่เป็นอย่างนั้น เช่น มีเกิดแล้วก็มีแก่ เจ็บ ตาย มันเป็นไปของมันเอง ไม่มีอำนาจอะไรจะไปขัดขวางกระแสอันนั้นได้ อวิตถตา หมายถึง ภาวะที่ไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น ภาวะจำเป็น (necessity) เช่น เมื่อเอาเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวแน่นอน ทุกครั้งที่เอาเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวเสมอ ไม่ผิดไปจากนี้ อนันตฤทธา หมายถึง ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น เช่น ปลุกมะม่วงต้องได้ผลเป็นมะม่วง ปลุกมะม่วงจะได้ผลเป็นทุเรียน ย่อมเป็นไปไม่ได้ (invariability) ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่าพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล (necessary connection between cause and effect) เพราะเมื่อมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ

๓.๔ ธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ

ในส่วนนี้จะได้พิจารณาธรรมชาติของปฏิจจสมุปบาทหรือความเป็นสาเหตุ อันเกี่ยวกับปัญหาที่ว่าปฏิจจสมุปบาทหรือความเป็นสาเหตุมีอยู่จริงหรือไม่ และถ้ามีอยู่ มีอยู่ในฐานะที่เป็นอะไร เป็นอสังขตธรรมหรือเป็นเพียงบัญญัติธรรม ในคัมภีร์กถาวัตถุตอนหนึ่งได้กล่าวถึงการถกเถียงกันด้วยเรื่องของปฏิจจสมุปบาท คณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทได้โต้แย้งแนวคิดของคณะสงฆ์ฝ่ายที่ไม่ใช่เถรวาทที่เสนอว่า “ปฏิจจสมุปบาทมีคุณสมบัติเป็นอสังขตธรรม” โดยการตั้งคำถามว่า “อวิชชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชราและมรณะ เป็นอสังขตธรรมใช่หรือไม่”^{๕๕} พิจารณาจากการตั้งคำถามในลักษณะนี้ จะเห็นว่าปฏิจจสมุปบาทในทัศนะของฝ่ายเถรวาทก็คือ “ปฏิจจสมุปปັນนธรรม” อันได้แก่องค์ธรรมทั้งหมดที่บรรจุอยู่ในปฏิจจสมุปบาท (อวิชชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชราและมรณะ) ซึ่งแน่นอนว่าปฏิจจสมุปปັນนธรรมที่กล่าวมาทั้งหมดนี้จะต้องมีคุณสมบัติเป็นสังขตธรรม

จะอย่างไรก็ตาม ในขณะที่คณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทกล่าวถึงปฏิจจสมุปปັນนธรรมว่าเป็นความหมายของปฏิจจสมุปบาท คณะสงฆ์ฝ่ายอื่นที่แยกออกไปจากเถรวาทกลับมองความหมายของปฏิจจสมุปบาทไปที่ตัวกฎธรรมชาติที่มีบทบาทหน้าที่ในการจัดการ (regulation) ให้ปฏิจจสมุปปັນ

^{๕๕} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๔๘-๔๕๑/๔๗๖-๔๘๑.

ธรรมทั้งหลายเป็นไปตามระบบความสัมพันธ์ คือ “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”^{๕๖}

ที่มาของการตีความว่าปฏิจสุมุปปาทน่าจะมีคุณสมบัติเป็นอสังขตธรรมนั้นได้แก่พุทธพจน์ตอนหนึ่งที่แสดงเอาไว้ในพระไตรปิฎก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจสุมุปปาท เป็นอย่างไร คือ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ธัมมฐิติ (ความตั้งอยู่ตามธรรมดา) ธัมมเนียม (ความเป็นไปตามธรรมดา) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ธัมมฐิติ (ความตั้งอยู่ตามธรรมดา) ธัมมเนียม (ความเป็นไปตามธรรมดา) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาฉะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจสุมุปปาท

ปฏิจสุมุปปินนธรรม เป็นอย่างไร คือ ชราและมรณะเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา ชาติ... ภพ... อุปาทาน... ตัณหา... เวทนา... ผัสสะ... สฬายตนะ... นามรูป... วิญญาณ... สังขาร... อวิชชาเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา นี้เรียกว่า ปฏิจสุมุปปินนธรรม^{๕๗}

ขอให้สังเกตว่า ในพุทธพจน์ข้างต้นนี้ได้มีการจำแนกระหว่าง “ปฏิจสุมุปปาท” กับ “ปฏิจสุมุปปินนธรรม” ออกจากกัน ปฏิจสุมุปปินนธรรมหมายถึงธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นอันได้แก่องค์ธรรมต่าง ๆ ของปฏิจสุมุปปาท (อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ) ปฏิจสุมุปปินนธรรมเหล่านี้ก็คือสิ่งที่ดำเนินไปตามกฎปฏิจสุมุปปาทนั่นเอง ในขณะที่ปฏิจสุมุปปาทหมายถึงการที่ปฏิจสุมุปปินนธรรมอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิจสุมุปปินนธรรมอีกอย่างหนึ่ง (อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ) พิจารณาจากแง่นี้จะเห็นว่า ปฏิจสุมุปปินนธรรมหมายถึงสิ่งนั้นโดด ๆ แต่ปฏิจสุมุปปาทหมายถึงการที่สิ่งนั้นสัมพันธ์กับสิ่งอื่น^{๕๘} พุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ธัมมฐิติ (ความตั้งอยู่ตามธรรมดา) ธัมมเนียม (ความเป็นไปตามธรรมดา) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น” และพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญถตา (ความไม่เป็น

^{๕๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๕๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

^{๕๘} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก, หน้า ๓๖๒-๓๖๓.

อย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาฉะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท” พุทธพจน์เหล่านี้ในทัศนะของคณะสงฆ์ฝ่ายอื่นถือว่าเป็นตัวอย่างของหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการที่ปฏิจจสมุปบาทมีคุณสมบัติเป็นอสังขตธรรมได้เป็นอย่างดี

จะอย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาของคัมภีร์กถาวัฏฏได้มีการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการที่ฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับว่าปฏิจจสมุปบาทมีคุณสมบัติเป็นอสังขตธรรมเอาไว้ดังนี้

ในเรื่องนี้ พึงทราบว่ ธาตุใดตั้งอยู่ก่อนแล้ว ธาตุนั้นเรียกว่า “ธัมมฐิติ” “ธัมมนิยาม” จะอย่างไรก็ดี ธาตุนั้นจะมีอยู่ต่างหากจากอวิชชาเป็นต้นก็หาไม่ คำว่า “ธัมมฐิติ” และ “ธัมมนิยาม” นี้ เป็นชื่อแห่งปัจจัยทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเอง จริงอยู่ เมื่อพระตถาคตทรงอุบัติแล้วก็ดี ยังมีได้ทรงอุบัติก็ดี สังขารทั้งหลายก็ย่อมเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ทั้งธรรมทั้งหลายมีวิญญาณเป็นต้น ย่อมเกิดแต่ธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น อย่างนั้นอยู่แล้ว^{๕๙}

ในทัศนะของฝ่ายเถรวาท พุทธพจน์ที่ตรัสถึง “ธาตุ” อันเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่อย่างเป็นอมตะนั้นไม่ได้หมายความว่าต้องมีธาตุดังกล่าวนั้นแยกต่างหากออกไปจากการที่ปฏิจจสมุปป็นธรรมอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิจจสมุปป็นธรรมอีกอย่างหนึ่ง ตรงกันข้าม คำว่า “ธาตุ” ที่ถูกขยายความไปเป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยาม และอิทัปปัจจยตานั่น เป็นเพียงชื่อเรียกของการที่ปฏิจจสมุปป็นธรรมอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิจจสมุปป็นธรรมอีกอย่างหนึ่งเท่านั้นเอง พิจารณาจากแง่นี้ ฝ่ายเถรวาทจึงไม่ยอมรับว่าปฏิจจสมุปบาทเป็นสิ่งที่มีความสมบูรณ์เป็นอสังขตธรรม

การตีความข้างต้นน่าจะทำให้ฝ่ายเถรวาทต้องยอมรับว่าปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นเพียง “บัญญัติ” คือเป็นคำสมมติเรียกการที่ปฏิจจสมุปป็นธรรมอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิจจสมุปป็นธรรมอีกอย่างหนึ่งเท่านั้นเอง ท่านพระพรหมคุณาภรณ์ก็ตีความข้อความตรงนี้เช่นนั้นในหนังสือ “พุทธธรรม” ของท่าน ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ถ้าจะว่าการที่สภาวะธรรมทั้งหลายหรือกระบวนการต่าง ๆ จะเป็นไปตามเหตุปัจจัยก็ต้องมีผู้บันดาลให้เป็นไป คือมีพระเจ้าอยู่เบื้องหลัง ข้อนี้ก็เกินจำเป็นและไม่สมจริงอีก เพราะถ้ามีพระเจ้าเป็นผู้บันดาลจริง ก็จะเป็นว่ามีระบบซ้อนกันอยู่ ๒ ชั้น คือพระเจ้าชั้นหนึ่ง กับกระบวนการอีกชั้นหนึ่ง กระบวนการจะเป็นไปอย่างไรก็ต้องรอการบันดาลจากพระเจ้า แต่กระบวนการจะเป็นไปตามการบันดาลของพระเจ้าย่อมไม่สะดวก เพราะมันจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยภายในระบบของมันเองอยู่แล้ว คือองค์ประกอบต่าง ๆ เกิดดับก็เป็นปัจจัยส่งต่อสืบทอดแก่กันในกระบวนการ การบันดาลของพระเจ้าเลยจะกลายเป็นการแทรกแซงขัดขวางและขัดแย้งกับความเป็นไปของกระบวนการเสียมากกว่า ยิ่งกว่านั้น ถ้าพระเจ้าบันดาล พระเจ้ามีอารมณ์เปลี่ยนแปลงได้ ก็ให้สภาวะธรรมเป็นไปตามพระประสงค์ เดียวก็จะให้เป็นไปอย่างโน้น เดียวก็จะให้เป็นไปอย่างนี้ กระบวนการก็ยังไม่มีการเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็จะยิ่งปั่นป่วนวุ่นวายมาก แต่ความจริงก็ไม่ใช่เช่นนั้น กระบวนการก็จะเป็นไปตามของมันตามเหตุปัจจัย ถ้าจะว่าที่กระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นก็เพราะเป็นกฎ และพระเจ้าเป็นผู้สร้างหรือวางกฎนั้นไว้ ถ้าเช่นนั้น กฎก็ต้องไม่แน่นอน อาจเปลี่ยนแปลงเมื่อไรก็ได้ ไม่อาจวางใจได้ เพราะมีผู้วางกฎและผู้วางกฎก็ยังอยู่

^{๕๙} กถาวัตถุ.อ. (บาลี) ๔๘/๒๙๘.

ต่างหากจากกฎ อีกทั้งมีความประสงค์ของตนที่เปลี่ยนแปลงได้ เพิ่มลดตัดแปลงได้ แต่ตามความเป็นจริง กฎก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง และตามความเป็นจริงนั้น ก็ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมิผู้สร้างกฎด้วยซ้ำ เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายจะต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาอย่างที่มีมัน เป็นอยู่ก็คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยที่มันก็เป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) เพราะมันไม่เป็นและไม่อาจจะเป็นอย่างอื่น (อวิตถตา) กฎเป็นเพียงบัญญัติ (concept) ซึ่งเกิดจากการที่สภาวะธรรมทั้งหลายมันเป็นไปอย่างนั้นต่างหาก อนึ่ง การไม่มีพระเจ้าผู้สร้างกฎผู้บันดาลและการที่กระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเองนั้น ยังตัดปัญหาไปได้อีกอย่างหนึ่ง คือ สภาวะแท้จริงขั้นสุดท้ายหรือสังขตธรรม ก็มีอยู่ตามสภาวะของมัน โดยไม่ต้องมาโยงเกี่ยวเป็นผู้สร้างผู้บันดาลต่าง ๆ ไม่ต้องมาแทรกแซงขัดขวางหรือขัดแย้งกับกระบวนการฝ่ายสังขตะ (ในแง่นี้จะเห็นว่ นิพพานไม่มีทางเป็นพระเจ้า หรือ God ได้เลย ไม่ว่าบางท่านจะพยายามเพียรใดก็ตามที่จะเทียบให้เป็นอย่างเดียวกัน นอกจากจะยอมปรับความหมายของ God เสียใหม่)^{๖๐}

แม้ว่าข้อความข้างต้นนี้ท่านพระพรหมคุณาภรณ์ไม่ได้เขียนเพื่ออธิบายปฏิจจสมุปบาทในคำสอนของพุทธศาสนานั่นคืออะไรโดยตรง แต่เป็นข้อความที่ท่านเขียนเพื่อปฏิเสธว่าการตีความว่า นิพพานกับพระเจ้าอาจพิจารณาได้ว่าเป็นสิ่งเดียวกันนั้นไม่น่าจะต้องตามหลักพุทธศาสนา แต่ข้อความที่โยงมาหาเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้นก็นับว่าเพียงพอที่จะส่องให้เห็นว่า ในภาพรวมท่านผู้แต่งเข้าใจว่าปฏิจจสมุปบาทนั้นคืออะไร ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ ท่านผู้แต่งได้แปลคำว่า “ธาตุ” ในพระสูตรที่เราพิจารณาข้างต้นว่า “หลัก”^{๖๑} การแปลเช่นนี้เข้าใจว่าท่านคงจะให้อ่านเข้าใจว่าปฏิจจสมุปบาทในพุทธศาสนานั้นเป็นเพียงบัญญัติธรรม ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริงต่างหากออกไปอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งก็สอดคล้องกับข้อความในตอนถัดมาข้างต้น พิจารณาโดยรวม ท่านพระพรหมคุณาภรณ์มีความเห็นว่า ตามทัศนะของพุทธศาสนานั้น สิ่งต่าง ๆ ก็มีอยู่และเป็นอยู่อย่างที่เป็นนี้มานานแล้ว และจะเป็นต่อไป ไม่มีใครสร้าง ไม่มีใครบันดาลทั้งสิ้น

จากที่กล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่า พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความมีอยู่ของปฏิจจสมุปบาทหรือความเป็นสาเหตุ แต่ความมีอยู่ของปฏิจจสมุปบาทหรือความเป็นสาเหตุนี้ไม่ได้มีอยู่ในฐานะเป็นอสังขตธรรมที่มีอยู่แยกต่างหากจากสังขตธรรม แล้วทำหน้าที่เชื่อมโยงสิ่งที่เป็นสาเหตุและผลในจักรวาลให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน ปฏิจจสมุปบาทหรือความเป็นสาเหตุเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่ปฏิจจสมุปป็นธรรมอย่างหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิจจสมุปป็นธรรมอีกอย่างหนึ่งเท่านั้นเอง กล่าวคือเวลาที่เรากล่าวว่า ก. เป็นสาเหตุของ ข. พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าระหว่าง ก. และ ข. นี้ไม่มีอะไรในทางอภิปราย ไม่ว่าจะเป็นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมทำหน้าที่เชื่อมโยง ก. และ ข. ให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน สิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผนตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ดังนั้น จะเห็นว่าแม้พุทธปรัชญาเถรวาทจะยอมรับความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล แต่ก็ไม่ยอมรับว่ามีอะไรในทางอภิปรายอยู่เบื้องหลังความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล ซึ่งโดยทั่วไปเมื่อยอมรับว่ามี

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๗๐/๗๑.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙.

ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล ก็จะต้องยอมรับว่ามีอะไรบางอย่างอยู่ข้างนอกสังขตธรรมแล้วทำหน้าที่เชื่อมโยงสิ่งที่เป็นสาเหตุและผลในจักรวาลให้ดำเนินไปอย่างมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น เช่น ลมพัดแล้วกังหันก็หมุน ที่กังหันหมุนก็เพราะมีสาเหตุคือลมพัด ไม่เกี่ยวกับว่ามีอะไรบางอย่างอยู่ข้างนอกเหตุการณ์นี้แล้วคอยดูแลให้มันเป็นไปอย่างที่เคยเป็น หรือการที่ต้นมะม่วงออกลูกเป็นมะม่วงก็เพราะธรรมชาติภายในของมันเป็นเช่นนั้นเอง ไม่เกี่ยวกับว่ามีอะไรสักอย่างอยู่ข้างนอกที่กำหนดให้เป็นไปเช่นนั้น

๓.๕ สรุป

ความเป็นสาเหตุ หมายถึง การที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดำเนินต่อไป ซึ่งสิ่งต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่เป็นปัจจัยนั้นมีทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วม เช่น ต้นหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ต้นหาเป็นปัจจัยหลัก แต่ต้นหาที่ใช้ว่าจะดำรงอยู่ได้ตลอด ๆ ด้วยตัวเอง ต้นหาต้องมีปัจจัยหลายอย่างมาสนับสนุน ได้แก่ เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร และอวิชชา ปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้เป็นปัจจัยร่วมที่มาสนับสนุนต้นหาเพื่อให้ต้นหาสามารถก่อให้เกิดผลคืออุปาทานได้

พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับสลายไปโดยเป็นไปตามหลักปัจจุสมุปบาทหรือหลักความเป็นสาเหตุ หลักปัจจุสมุปบาทมีอยู่ ๒ หลัก คือ หลักทั่วไปและหลักเฉพาะ หลักทั่วไปจัดเป็นหลักความเป็นสาเหตุทั่วไป (The General Principle of Causation) เพราะหลักนี้ใช้ได้กับทุกสิ่งในจักรวาลที่เป็นสังขตธรรม สรรพสิ่งในจักรวาลล้วนเป็นไปตามหลักทั่วไปนี้ หลักทั่วไปนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าธรรมนิยาม ธรรมนิยามเป็นนิยามใหญ่ที่มีเนื้อหาครอบคลุมนิยามทุกข้อ คือ อุตุนิยาม พินนิยาม จิตนิยาม และกรรมนิยาม ส่วนหลักเฉพาะจัดเป็นหลักความเป็นสาเหตุเฉพาะ (The Special Principle of Causation) เพราะใช้ได้เฉพาะกับมนุษย์หรือสัตว์ที่เป็นไปในภพภูมิต่าง ๆ หลักเฉพาะกล่าวถึงสภาวะการเกิดทุกข์และดับทุกข์ที่โยงกันมาเป็นลูกโซ่ตั้งแต่อวิชชาเรื่อยมาจนถึงชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส หลักปัจจุสมุปบาททั้งสองถือว่า (๑) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นใกล้กันกับผลและไกลกันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ (๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล และ (๓) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นด้วยกันผลเสมอและไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ จะอย่างไรก็ตาม ผลทุกอย่างต้องมีสาเหตุ

พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล เพราะเมื่อมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ เช่น เมื่อมีต้นหา ก็มีอุปาทาน ต้นหาคือสาเหตุ อุปาทานคือผล ทุกครั้งที่ต้นหาจะมีอุปาทานเกิดขึ้นตามมาเสมอ หรือเมล็ดข้าวเมื่อนำไปเพาะจะได้ต้นข้าว เมล็ดข้าวคือสาเหตุ ต้นข้าวคือผล ทุกครั้งที่นำเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวเสมอ เป็นต้น

พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุ แต่ความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุนี้ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ในลักษณะเป็นอสังขตธรรมที่อยู่ข้างนอกสังขตธรรมแล้วคอยควบคุมดูแลสังขตธรรมทั้งปวงให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน ความเป็นสาเหตุเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ในสังขตธรรม ไม่ได้อยู่

ข้างนอกต่างหากจากสังขตธรรม ด้วยเหตุนี้ ความเป็นสาเหตุจึงเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอีกสิ่งหนึ่งเท่านั้นเอง เช่น เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เป็นต้น ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล แต่ก็ไม่ยอมรับว่ามี “อะไรในทางอภิปราย” เช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมอยู่ข้างนอกสังขตธรรมแล้วทำหน้าที่ควบคุมดูแลสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน พุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่าสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผนตามเหตุปัจจัยที่มีอยู่ในโลกธรรมชาติ โดยไม่มีพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมมาคอยควบคุมดูแลสรรพสิ่งในจักรวาลให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน